

Роман МИХАЛЬЧУК, Петро ДОЛГАНОВ

“Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг”: пограбування євреїв Мізоча під час Голокосту

Роман МИХАЛЬЧУК — к.і.н., доцент, Рівненський державний гуманітарний університет, Україна. r.tukhalchuk@ukr.net¹

Петро ДОЛГАНОВ — к.і.н., доцент, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. petro.dolhanov@gmail.com²

Процес привласнення майна жертв Голокосту неєврейським населенням уже давно викликає значний інтерес у дослідників. На мікрорівні економічні мотиви часто були визначальними для соціальної динаміки Голокосту. Однак в академічних дискусіях значно менше уваги приділяється малим або відносно малим населеним пунктам, у яких відбувалося пограбування жертв Голокосту. Частково це пояснюється відсутністю або недостатньою кількістю джерел. У цій статті зроблено спробу заповнити таку лауну на прикладі містечка Мізоч Рівненської області. Статтю присвячено висвітленню того, як перспектива заволодіти власністю євреїв впливала на ставлення місцевого населення до жертв Голокосту. Матеріальна мотивація керівників і співробітників районної управи, поліцейських та інших представників місцевих

---

¹ Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження та побажання, спрямовані на покращення якості публікації; Меморіальному фонду єврейської культури та Меморіальному музею Голокосту у США за підтримку досліджень Голокосту; команді проєкту “Мережа пам’яті” за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини за надані транскрипти відеоінтерв’ю Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії в США; науковій установі Яхад-Ін Унум (Париж) за можливість опрацювати усноісторичні джерела Голокосту, акумульовані в цій науково-дослідній установі; уряду Франції за можливість працювати над науковими дослідженнями в 2022 р.

² The author expresses gratitude to the Memorial Foundation for Jewish Culture. His work on preparation and publication of this article was made possible by a grant from the Memorial Foundation for Jewish Culture.

спільнот впливала на шанси євреїв вижити. Жага наживи мобілізувала найгірші людські інстинкти та впливала на людей різного соціального походження, статі й віку. Водночас економічні мотиви подекуди мали амбівалентні наслідки для жертв Голокосту: якщо в одних випадках грабунки й полювання на євреїв з метою наживи зменшували шанси вцілілих на виживання, то в інших — дарували можливість отримання прихистку за окрему платню чи підробних документів, які дозволяли приховувати власну ідентичність. Основні виміри, в яких у статті аналізується вплив економічних чинників на поведінку місцевого неєврейського населення: пограбування євреїв під час погрому 1941 р., економічна взаємодія мешканців із бранцями мізоцького ґетто, пограбування євреїв під час ліквідації ґетто, порятунок за гроші та полювання з метою збагачення на євреїв, вцілілих після ліквідаційної акції.

Ключові слова: Голокост, єврейська власність, грабунок ґетто, шуцманшафт, Мізоч, місцеве неєврейське населення, усні свідчення

Я і ті поліцейські, які були визначені комендантом, йшли разом і за доносом мізоцьких поліцейських робили обшук у будинках найбільше тих євреїв, які мали при поляках великі магазини або склади. У бідних євреїв обшуків не проводилося. Коли знайшли у такого єврея яму і в ній з вказаного майна [знайдено] що небудь, то писав розписку, що тут під час обшуку в ямі на своїй ділянці в будинку такого єврея, взяв те і те. Після цього приносив в приміщення коменданта і здавав по розписці майно і дозвіл на обшук. Комендант давав [єврейське майно] тим в першу чергу, хто сидів у тюрмі за Радянської влади і великим чиновникам районної управи: як голові із Галичини [з числа] націоналістів, які більше часто їздили по селах і влаштовували мітинги, а потім трохи решту — в міліцію. До мого приходу в поліцію особливо при першому коменданту видно, що були роблені місцевими поліцейськими нічні грабежі, бо вони були добре одягнені, часто пили горілку і вихваляли свого першого коменданта. Разом з іншими поліцейськими отримав я від коменданта костюм, але той був на мене завеликий, я тоді обмінявся з одним мізоцьким поліцейським.³

Наведена вище цитата — свідчення з протоколу допиту дільничного поліцейського м. Мізоч Георгія Коломійця. Діяльність Георгія Коломійця на посаді яскраво оприявнює роль економічних чинників у формуванні соціальної динаміки антиєврейського насильства під час “остаточного розв’язання єврейського питання”. Серед інших злочинів Георгія Коломійця — участь у єврейському погромі на початку нацистської окупації, застосування фізичних тортур та сексуального насильства (групове зґвалтування зі своєю колегою мізоцької єврейки), психологічне знущання над жертвами і їхньою

---

³ АУ СБУ у Рівненській області, спр. 3444, архівна кримінальна справа Г. Я. Коломійця, арк. 28 зв.

релігією (змушував євреїв танцювати в той час, коли вони молилися, наказав відрізати бороду літньому єврею за те, що він організував "незаконне" зібрання). Однак чи не найбільше Георгій Коломієць проявив себе на посаді дільничного поліцейського як грабіжник єврейського майна. Обкрадаючи євреїв, він не лише привласнював їхнє майно, а й робив це із застосуванням грубої сили. Побиття жертв відбувалося з особливою жорстокістю, через що його прозвали "катом". Службовець поліції вдавався як до офіційних (легалізовані форми привласнення майна євреїв через використання службового становища), так і неофіційних (власне грабунок) методів пограбування жертв. Він організував доносителів, які вказували на найбагатших євреїв та на місця сховку їхніх матеріальних цінностей. Під час судового процесу в 1945 р. Коломієць підтвердив, що виконував розпорядження німців "точно в строк".

Визнаючи частину звинувачень, підсудний все ж намагався відсторонитись від власних злочинів. Він стверджував, що вступив у поліцію "завдяки своїй дурості, слухаючи агітацію націоналістів, мовляв, "радянської влади не буде, що буде Самостійна [Україна]"⁴ Однак це мало вплинуло на вирок. У січні 1945 р. Георгія Коломієця засуджено до найвищої міри покарання — розстрілу (ст. 54-І "а" УК УССР). У лютому того ж року цей вирок змінили на заслання й каторжні роботи до 20 років із позбавленням прав на 5 років. Однак вже 20 грудня 1946 р. засуджений помер. У грудні 1997 р. було визнано, що його кримінальна справа не підлягає реабілітації.⁵

Діяльність Георгія Коломієця — це лише один з епізодів локального рівня, що демонструє економічні виміри поведінки колаборантів та представників місцевого населення під час Голокосту. Інші колеги Г. Коломієця виконували аналогічні функції, безпосередньо контактували з жертвами та вдавалися до схожих форм насильства. Ентузіазм у виконанні злочинних розпоряджень часто залежав саме від матеріальних мотивів, якими керувалися виконавці. Усі поліцейські мали можливість збагатитися за рахунок жертв. В умовах нацистської окупації це ставало вагомою причиною ревно виконувати німецькі розпорядження.

Супутником геноцидів завжди був матеріальний складник. Жадоба, перспектива заволодіння майном жертв є однією із визначальних рис геноцидних практик, зокрема Голокосту. Дослідники все більше наголошують на тому, що Голокост неможливо повністю зрозуміти, доки його не сприйматимуть як найбільшу в сучасній історії кампанію вбивчого розкрадання.⁶

Перспектива заволодіти майном жертв для місцевих неєврейських жителів (сусідів/спостерігачів) була одним із ключових чинників, які формували легітимність окупаційної адміністрації. Тому сучасні дослідники наголошують, що поширеною формою співучасті місцевого неєврейського населення

⁴ Там само, арк. 29.

⁵ Там само, арк. 126.

⁶ Адам Джонс, *Геноцид: Вступ до глобальної історії* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019), 414.

у здійсненні Голокосту було розграбування майна жертв.⁷ Як зазначає Арон Шнеер, під час Голокосту німецька окупація відкрила для неєврейського населення нові можливості реалізації матеріальних та адміністративних амбіцій.⁸ Загалом економічні мотиви мали “розбещувальний” вплив, спонукали до злочинних актів проти євреїв як співробітників поліції та місцевої управи, так і ширші кола населення.

Мізоч — одне з численних волинських містечок, де відбувся Голокост. За різними даними в жовтні 1942 р. тут загинуло від 1 700⁹ до 3 700 ос. євреїв.¹⁰ В історіографії Голокосту Мізоч відомий насамперед світлинами розстрілу жертв та повстанням у місцевому гетто. У цій статті автори на прикладі містечка здійснили спробу аналізу процесів пограбування євреїв допоміжними органами окупаційної влади та місцевими жителями. Щоб осмислити катастрофу євреїв на теренах Західної України, потрібно досліджувати долю жертв Голокосту в невеликих містах, де розгорталася головна драма більшості українських євреїв.¹¹

Історіографія дослідження

Наведені вище пояснення Георгія Коломійця під час допиту суголосні з результатами дослідження класичного експерименту психолога Стенлі Мілгрема про покору авторитету. Визнаючи легітимність влади та законність наказів, чинити злочини внаслідок покору авторитету було легше. Такі люди знаходили власне виправдання в тому, що за злочинні дії відповідають не вони, тому знімали з себе провину, адже виконували розпорядження легітимної влади.¹² З другого боку, Г. Коломієць міг використовувати таку виправдальну стратегію, щоб пом’якшити своє покарання. Імовірно, ми ніколи не дізнаємося справжніх мотивів поведінки поліцейського, проте в цьому дослідженні не варто відкидати досягнень соціальних та поведінкових наук, які пропонують вагому пояснювальну методологію.

Окрім згаданої вище роботи С. Мілгрема, є й інші методологічні підходи, які дещо відмінно пояснюють причини девіантної поведінки особистости,

---

⁷ Андрій Усач, “То не німці..”: місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях», Г. Грінченко, за наук. ред. докторки істор. наук, *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть: зб. наук. праць* (Київ: АРТ КНИГА, 2021): 143–61.

⁸ Арон Шнеер, “За убийство євреїв ніякої відповідальності..”. Портрет коллаборационіста”, *Холокост на території ССРСР: матеріали XIX Міжнарод. конференції по іудаїки*, т. I, вып. 40 (Москва: Сефер, 2012), 61.

⁹ И. Альтман, гл. ред., *Холокост на території ССРСР: енциклопедія*, 2-е изд. (Москва: РОССПЕН, “Холокост”, 2011), 587.

¹⁰ ГАРФ, ф.-7021, оп. 71, спр. 59, л. 6; ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 196–96 зв.

¹¹ Петро Долганов, “Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації”, *Місто: історія, культура, суспільство* 9 (2020), 48.

¹² Стенлі Мілгрем, *Покора авторитету. Погляд експериментатора* (Харків: Книжковий клуб сімейного дозвілля, 2019), 32.

зокрема виконавців злочинів. Наприклад, Філіп Зімбардо за результатами стенфордського тюремного експерименту припустив, що служба могла видозмінювати "нормальних" людей, спонукаючи їх діяти всупереч своїм колишнім переконанням (наприклад, чинити насильство над іншими людьми).¹³ Ще одним важливим аспектом був ефект бруталізації людей в умовах воєнного часу, про що, зокрема, свідчить дослідження Крістофера Браунінга "Ordinary Man".¹⁴ Варто згадати й ті пояснення, за якими окремі учасники грабунків могли чинити злочини через антисемітські стереотипи/упередження. Вчення Зигмунда Фройда пояснює такі дії підсвідомими інстинктами та потягом до насильства, який стримується соціальними нормами. У часі війни ці норми руйнуються, а інстинкти оголюються. Однак за висновками американського соціолога Марка Грановеттера не обов'язково бути схильною до насильства людиною (чи антисемітом), щоб приєднатися до вбивств чи грабунку. На його думку, кожна людина має власний внутрішній поріг для приєднання до будь-яких зазвичай неприйнятних для неї дій. Ідеться про точку, в якій затрати сил на утримання від неприйнятних дій поступаються зиску від приєднання до них. Отже, частина людей могла взяти участь у пограбуваннях через те, що інші сусіди вже задіяні в цьому процесі (принцип снігової лавини). На вагому значущість таких підходів під час дослідження проявів антиєврейського насильства вказує, зокрема, Джеффри Вейдлінгер.¹⁵

Оригінальне дослідження із царини соціальних наук, яке намагається пояснити поведінку неєврейського населення під час Голокосту розміром його доходів, належить Мітчеллу Гоффману. Використовуючи дані різних країн про рятівників і про тих осіб, які відмовилися рятувати євреїв, він дійшов висновку про те, що населення багатших країн продукувало значно більше альтруїстичних форм поведінки. Проте, імовірно, автор недостатньо враховує інші системні чинники на кшталт наявності/відсутності смертної кари за допомогу євреям, різні рівні репресивності нацистського окупаційного режиму на території тих чи тих країн тощо. Схожі припущення М. Гоффман намагається зробити і щодо соціального зрізу в портреті рятівників (висновок про те, що багатші люди загалом можуть бути більше схильні до проявів альтруїзму, аніж бідніші). Наприклад, кількість кімнат у будинку могла впливати на вибір щодо допомоги євреям. У заможних людей був більший індивідуальний рівень доходу, тому вони мали кращі ресурси для порятунку євреїв.¹⁶ Проте і в такому разі, ймовірно, можна стверджувати, що чинники

¹³ Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect. Understanding How Good People Turn Evil* (New York: Random House, 2008).

¹⁴ Christopher R. Browning, *Ordinary Men* (London: Penguin Books, 2001).

¹⁵ Джеффри Вейдлінгер: "Я вважаю, що приписування провини за Голокост "державі" — це спосіб уникнення відповідальності", *Україна модерна*, переглянуто: 08.04.2023, <https://cutt.ly/bLj1GkI>.

¹⁶ Hoffman Mitchell, "Does higher income make you more altruistic? Evidence from the Holocaust," *The Review of Economics and Statistics*, August 2011, 93 (3): 876–87.

достатку пояснюють радше матеріальну спроможність до надання послуг із порятунку (чим, можливо, обґрунтовується більша кількість відомих нам успішних випадків порятунку серед людей із кращим рівнем добробуту), але не мотиви самих рятівників. Усе ж праця М. Гоффмана є цінною для досліджуваного в статті випадку, адже в ній вивчено поведінку переважно бідного неєврейського населення м. Мізоч та навколишніх сіл. Ця бідність могла істотно посилювати як мотиви жадоби, так і спонукати звичайних людей грабувати для елементарного виживання.

Згадані вище роботи вчених із царини соціальних наук є важливими для інтерпретації досліджуваної в цій статті проблеми. Проте не варто абсолютизувати їхні методологічні висновки й результати, слід враховувати специфічні історичні контексти кожного досліджуваного випадку. У цьому розумінні значно ціннішими для дослідження є праці зарубіжних і вітчизняних істориків.

Проблематика пограбування євреїв під час Голокосту знайшла своє відображення в багатьох історичних працях. Одні з перших комплексних досліджень механізмів пограбування євреїв нацистським режимом належать Мартіну Діну. Історик проаналізував особливості конфіскації (легалізовані нацистами форми експропріації єврейського майна), аріізації (досить складний та різноплановий процес передачі єврейського бізнесу в руки "арійського", а інколи й просто неєврейського населення) та пограбування (власне нелегальні грабунки) єврейської власності на теренах нацистської Німеччини та окупованих нею територіях. Серед інших форм набуття єврейської власності автор вказує на так звані розпродажі/аукціони, під час яких кожен міг за безцінь придбати собі щось із майна жертв Голокосту. Коментуючи ситуацію навколо пограбування жертв Голокосту в окупованій Україні, Мартін Дін відзначав, що найцінніші речі відправляли в Берлін, а менш вартісні залишали на місцях і роздавали представникам місцевої адміністрації та простим мешканцям.¹⁷ На його думку, на окупованих теренах СРСР і, зокрема, України переважали саме нелегальні форми грабунку (порівняно з Західною Європою). Тому корупція та пограбування набули тут набагато більших масштабів. Це пояснюється, зокрема, менш систематичним обліком майна, традицією збереження найцінніших коштовностей і грошей у сховках, а не на банківських рахунках тощо. Це уможливлювало більші масштаби пограбувань, адже представники окупаційного режиму могли легко приховувати від уряду справжню кількість виявлених цінностей. Певну роль тут міг відіграти й чинник "нецивілізованого Сходу", де німці поводитися більш брутально, ніж у "цивілізованому Заході" (припущення українського історика Андрія Усача). Мартін Дін зазначає, що без німецької окупації не було би

---

¹⁷ Martin Dean, *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008), 437.

Голокосту, але й без допомоги місцевої влади вбивство євреїв не набуло би таких масштабів. Отже, прояви ініціативи серед частини місцевого населення вказували на те, що Голокост мав глибоко вкорінений соціальний характер.¹⁸

Опис загального контексту особливостей пограбування євреїв на території Східної Європи знаходимо в дослідженні Яна Томаша Гросса, який аналізує феномен убивства і пограбувань євреїв місцевими жителями в Польщі. Автор вказує на значущість захоплення єврейської власності під час вибудовування місцевим неєврейським населенням різних форм ставлення до Голокосту.¹⁹

Розграбування єврейської власності та її роль під час Голокосту висвітлюють праці Омера Бартова.²⁰ Під нацистською окупацією євреї часто ставали мішенню і німців, і місцевих жителів як мітичне джерело багатств, попри реальне нужденне становище. Отже, як стверджує Омер Бартов, геноцид слугував механізмом соціальної мобільності — переміщення в кращі будинки, захоплення підприємств тощо.

Досліджуючи випадки порятунку євреїв за гроші на теренах Польщі, Ян Грабовський застерігає від оціночних суджень щодо населення, яке вдавалося до різних форм грабунку. Ба більше, окремі форми економічно зумовленої поведінки неєврейського населення, на його думку, мали досить амбівалентні наслідки. Наприклад, прихисток євреїв в обмін на гроші для багатьох ставав спробою діяти нормально за ненормальних обставин. Самі ж євреї часто розглядали послуги з допомоги за окрему плату частиною окупаційного повсякдення. Ян Грабовський висновує про те, що неодноразово порятунок за гроші був поодиноким доступним способом порятунку для більшості євреїв, які мали значно менші шанси отримати більш альтруїстичні форми допомоги.²¹ Ба більше, дехто з таких рятівників продовжував допомагати навіть тоді, коли фінансові ресурси закінчувалися.

¹⁸ Martin Dean, "Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe," in Dan Stone, ed. *The Historiography of the Holocaust* (Basingstoke: Palgrave, 2004), 120–40.

¹⁹ Jan T. Gross. "Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors — a Norm or an Exception in German Occupied Europe," in Wendy Lower, Lauren Faulkner Rossi, *Lessons and Legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education* (Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 2017), 3–30.

²⁰ Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Simon Schuster, 2018); Omer Bartov, "Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944," in Omer Bartov, Eric D. Weitz, eds. *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2013), 399–420; Omer Bartov, "Eastern Europe as a Site of Genocide," *Contemporary Issues in Historical Perspective. The Journal of Modern History* 80 (2008): 557–93.

²¹ Jan Grabowski, *Rescue for money paid helpers in Poland, 1939–1945* (Yad Vashem, Jerusalem, 2008), 9.

Траплялися й інші випадки, коли жертв Голокосту змушували піти через відсутність грошей. Відбувалося й так, що дехто спочатку надавав євреям притулок за матеріальну вигоду, а пізніше здавав їх владі (найчастіше тоді, коли виникала неочікувана небезпека або ж закінчувалася плата за послуги з порятунку).²²

Грабіж та конфіскацію власності євреїв на теренах колишнього СРСР досліджував Іцхак Арад. Окрім грабунку німецьких офіційних структур, дослідник указує на роль місцевих поліцейських та звичайних жителів під час пограбування майна. У певних випадках власність євреїв могла стати для них винагородою за співпрацю.²³ Процес пограбування євреїв на території України, окупованої нацистською Німеччиною, вивчають й інші зарубіжні²⁴ та вітчизняні²⁵ історики. Проте вони розглядають процес експропріації єврейської власності переважно в контексті діяльності окупаційних інституцій, приділяючи менше уваги таким мікровимірам, як поведінка неєврейського населення та неофіційні/нелегальні форми грабунку.

Спроби дослідження проблематики привласнення місцевим населенням єврейської власності на Волині здійснили також кілька українських дослідників. Зокрема Петро Долганов (співавтор цієї статті) на прикладі трьох містечок Західної Волині (Дубровиці, Корця, Костополя) вивчив роль

---

²² Ibid., 10.

²³ Yitzhak Arad, "Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union," *Yad Vashem Studies*, 29 (2001): 109–48; Іцхак Арад, "Разграбление еврейской собственности на оккупированных территориях Советского Союза", *Проблемы Холокоста: научный журнал*, вып. 1 (2002): 5–39; Іцхак, Арад, *Катастрофа євреїв на окупированих територіях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр "Ткума ЛТД"; Москва: Центр "Холокост", 2007).

²⁴ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich: Oldenbourg, 1996), 123–27; Avi Beker, *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust* (New York: New York University Press, 2001), 355; Anna Wylegala, "About 'Jewish Things': Jewish Property in Eastern Galicia During World War II," *Yad Vashem Studies* 44 (2), (2016): 83–120; Stefan Cristian Ionescu, "Californian" Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina, 1941–1943," *Yad Vashem Studies* 44 (2), (2016): 121–45.

²⁵ Михайло Куницький, *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.)*. (Автореф. дис. докт. іст. наук, Переяслав-Хмельницький, 2014); Михайло Куницький, "Організаційно-правові форми та методи пограбування єврейської власності на теренах Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.)", *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова* 6, вип. 10 (2013): 317–25; Олексій Гончаренко, "Позбавлення єврейського населення власності в період нацистської окупації Київщини", *Часопис української історії*, вип. 5 (2006): 116–21. Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання"* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009), 296.

неєврейських жителів у пограбуванні жертв Голокосту.²⁶ Автор зазначає, що такі дії були формою "легітимації" геноциду серед місцевого населення та його захоплення до колаборації. Через різні мотиви місцевих жителів така поведінка знижувала шанси жертв на виживання.²⁷

Андрій Усач, розглядаючи образ місцевих винуватців Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях, наводить факти грабунку цивільними жителями євреїв у Мізочі. Його висновки вказують на масовий характер грабунку євреїв у часі Голокосту, а бажання нажитися на єврейському майні постає чи не найпоширенішим мотивом співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту.²⁸

Трагедію мізоцьких євреїв висвітлюють і автори каталогу до виставки "Масові розстріли"²⁹ (участь у її розробленні в ролі консультанта брав і співавтор цієї публікації Роман Михальчук). За обсягом та структурою його можна віднести до міжнародного наукового дослідження, адже до створення проекту долучилися більше двадцяти дослідників з різних країн світу. Видання розповідає про систематичні вбивства євреїв на теренах Радянського Союзу. Окремий розділ (с. 40–83) та найбільшу частину виставки присвячено Голокосту в Мізочі. На його прикладі продемонстровано специфіку "Голокосту від куль".

Роман Михальчук досліджував Голокост на Рівненщині,³⁰ зокрема в Мізочі,³¹ і в інших своїх публікаціях. Наприклад, у його попередніх статтях було висвітлено питання захоплення власності євреїв і експлуатації їхньої

²⁶ Петро Долганов, "Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації", *Місто: історія, культура, суспільство* 9 (2020), 48.

²⁷ Там само, 83.

²⁸ Андрій Усач, "То не німці..": місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях", *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко* (Київ: АРТ КНИГА, 2021), 155.

²⁹ *Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944*. Каталог виставки музею "Топографія терору" (Київ: Фамільна друкарня "Huss", 2021), 340. Виставку підготували співробітники музею "Топографія терору" у партнерстві з Меморіалом убитим євреям Європи (Берлін, 2016 р.). Це видання має англо-німецьку (2016 р.) та українсько-білоруську доповнену версії (2021 р.).

³⁰ Роман Михальчук, "Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)". (Автореф. канд. іст. наук, Острог, 2014).

³¹ Роман Михальчук, *Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955*, вид. 2-ге, доповнене (Київ: Видавничий дім "Кондор", 2022), 344.

Роман Михальчук, "Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині", *Слов'янський вісник*, вип. 11 (Рівне, 2011): 96–100; Роман Михальчук, "Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району)", *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*, вип. 21 (2011): 304–15.

примусової праці,³² привласнення майна владою та цивільними жителями (на прикладі Костопільської міської управи) тощо.³³ На теренах генеральної округи “Волинь-Поділля” проаналізовано контрибуції як форму позбавлення власності євреїв³⁴ та висвітлено роль набуття єврейської власності в динаміці розгортання Голокосту.³⁵

До привласнення єврейського майна часто були причетні й ті представники місцевого населення, які, за словами о. Патріка Дебуа, виконували “*small death jobs*”. Це примусові робітники (часто сусіди жертв), яких змушували виконувати супутню брудну роботу в межах реалізації геноциду (викопування та закопування могил, обшук і транспортування тіл убитих, сортування речей та одягу вбитих тощо). Через специфіку виконання такої роботи ці люди інколи мали можливість привласнити майно жертв Голокосту, а в деяких випадках окупанти самі дозволяли їм це зробити (як своєрідна плата за виконання брудної роботи).³⁶ У зв’язку з цим розвідки о. Патріка Дебуа та команди дослідників з Яхад-Ін Унум мають значну історіографічну цінність для цієї статті.

Джерельна база дослідження

Використані в дослідженні джерела дають можливість різнобічно реконструювати події, аналізуючи проблему з різних перспектив. Спогади вцілілих жертв Голокосту та очевидців подій (неєвреїв) формують першу вагому

³² Роман Михальчук, “Власність євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)”, *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького нац. ун-ту*, вип. 36 (2013): 169–73; Роман Михальчук, Вікторія Зиль, “Економічний аспект Голокосту (на прикладі Рівненщини)”, *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців* (Рівне, 2018), 258–60; Роман Михальчук, “Трудова експлуатація жертв Голокосту (на прикладі Рівненщини)”, *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*, вип. XI (2015): 102–09.

³³ Роман Михальчук, “Продаж майна жертв Голокосту в Костопільський міській управі”, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ*, вип. 30 (2018): 209–14.

³⁴ Роман Михальчук, “Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв в генеральній округі “Волинь-Поділля”, *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру* (Харків, 2016), 71–75.

³⁵ Роман Михальчук, “Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній округі “Волинь-Поділля»: фокус місцевого неєврейського населення”, *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Реферований щорічний журнал*, вип. 13 (Дніпро, Інститут “Ткума”; ПП “Ліра ЛТД”, 2021): 38–85.

³⁶ Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011). Patrick Desbois, *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets* (New York: Arcade Publishing, 2018). Patrick Desbois, “The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad–In Unum,” in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives: Conference Presentations* (Washington: Center for advanced Holocaust studies US Holocaust memorial museum, 2013), 91–99.

групу джерел. У статті використано спогади архівних колекцій Інституту візуальної історії й освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії,³⁷ відеоколекцію Яхад-Ін Унум,³⁸ а також особисту колекцією аудіосвідчень. Актуальність використання усних свідчень зумовлена тим, що офіційні німецькі та радянські документи не можуть повною мірою висвітлити процес привласнення/розкрадання єврейського майна, особливо коли йдеться про представників місцевого населення. Особливо цінними є свідчення старожиливі Мізоча, опитування яких здійснив один з авторів статті (Роман Михальчук) у 2016 р. Результати цього усноісторичного проекту викладено в окремій публікації.³⁹

Колекція фонду Шоа містить шістнадцять відеосвідчень англійською, українською, російською, іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом євреїв та неевреїв (рятівників із Мізоча).⁴⁰ Особливу цінність мають три свідчення: Ісаака Розенבלата, Клер Борен та Еміля Голдбартена. Додатковим джерелом мемуарного характеру стали свідчення євреїв з Книг пам'яті Мізоча (Янкева Мендюка,⁴¹ Довіда Фліттера,⁴² Ашера

³⁷ Відеоколекція містить понад 52 тис. свідчень тих осіб, які пережили Голокост, і тих, які рятували жертв нацизму, а також ромів, гомосексуалів, свідків Єгови, опитаних у 56 країн світу. Створена завдяки проекту американського кінорежисера Стівена Спілберга в 1994 р.

³⁸ Станом на 01.05.2022 р. відеоколекція містила 7 468 відеосвідчень очевидців масових убивств під час Другої світової війни єврейського та ромського населення у 8 країнах (Україна, Білорусь, Росія, Польща, Румунія, Молдова, Литва, колишня Югославська Республіка Македонія), колекція постійно поповнюється. "Яхад-Ін Унум" (означає "разом") — організація, яку створив 2004 р. у Франції католицький священник о. Патрік Дебуа, ідентифікувала близько 2,5 тис. місць масових розстрілів. Найбільш активну науково-пошукову роботу організація здійснює на території України, де ідентифіковано 1 298 місць масових страт та відзнято 3 065 відеосвідчень. Після початку російсько-української війни 2022 р. експедиція під керівництвом о. Патріка Дебуа здійснює в Україні усноісторичний проект документування злочинів російських окупантів.

³⁹ Роман Михальчук, "Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усноісторичного проекту в липні-серпні 2016 р.)", *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ*, вип. 29 (Рівне, 2017): 265–74.

⁴⁰ USC SFI VHA, 38193, Mariia Moseichuk (Ukrainian); USC SFI VHA, 38669, Nikolai Slobodiuk (Ukrainian). USC SFI VHA, 46431, George Ganzberg (English); USC SFI VHA, 18572, Clare Boren (English); USC SFI VHA, 7722, Emil Goldbarten (English); USC SFI VHA, 17845, Rachel Mosse (English); USC SFI VHA, 52998, Jozeph Likwornik (English); USC SFI VHA, 37515, Igor' Avandov (Russian); USC SFI VHA, 38542, Elizaveta Palamarchuk (Russian); USC SFI VHA, 44509, Semen Velinger (Russian); USC SFI VHA, 38507, Isaac Rozenblat (Spanish); USC SFI VHA, 35066, Bunia Finkiel (Portuguese); USC SFI VHA, 20499, Ema Altrichterova (Czech); USC SFI VHA, 47229, Jozef Stos (Polish); USC SFI VHA, 49034, Rivah Bregnan (Hebrew); USC SFI VHA, 38537, Me'ir Veltfroynd (Hebrew).

⁴¹ Yankev Mendiuk, "Memories of a Partisan", in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

⁴² "Dovid Flitter Tells His Story", in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>

Гілберга,⁴³ Макса Вельтфрайнта,⁴⁴ Єгуди Бронштейна,⁴⁵ Нахума Копита⁴⁶), Кременця (Вольфа Окса⁴⁷), які містяться в архівній колекції “Яхад-Ін Унум” в Парижі.⁴⁸

Зважаючи на складність теми насильства, історична достовірність такого виду джерел може бути підважена психологічною травмою оповідачів або іншими чинниками, які могли вплинути на наратив. З одного боку, варто констатувати, що контент усноісторичних колекцій дозволяє говорити про їхній потужний потенціал під час дослідження історії Голокосту. З другого, слід пам’ятати, що усні свідчення не позбавлені певних недоліків. Тому вони потребують належної “тріангуляції” (зіставлення з іншими типами джерел).⁴⁹ Зокрема єврейські свідчення позначені більшою емоційною забарвленістю, аніж оповіді очевидців з числа неєврейського населення. Це пояснюється пережитим трагічним досвідом. Водночас у неєврейських усноісторичних свідченнях вкрай рідко озвучуються імена конкретних виконавців грабунків, про яких, як колишніх чи теперішніх сусідів, оповідачі воліють не згадувати (або ж не називати їх). Стосунки з євреями українські оповідачі висвітлюють загалом позитивно, часто замовчуючи окремі ганебні сторінки поведінки представників своєї спільноти.⁵⁰

Архівно-кримінальні справи з Управління СБУ в Рівненській області на засуджених поліцейських Мізоцької міської та районної поліції дають можливість проаналізувати процес реалізації злочину з позиції винуватців у Мізочі. Свідчення підсудних у справах — важливе джерело інформації про грабунки євреїв окупаційною адміністрацією низового рівня. Зокрема, найбільш інформативними в цьому контексті виявилися кримінальні справи на поліцейських Володимира Виногородського,⁵¹ Георгія Коломійця⁵² та Аверіана

⁴³ Asher Gilberg, “Mizoch — its Life and its Annihilation” in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

⁴⁴ “How I Was Saved from Death in Mizoch” by Max Weltfreint, in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

⁴⁵ “The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But.. (From Yehuda Broinshtein’s Letter to Reuven Melamed)», in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>

⁴⁶ “In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest» by Nahum Kopit, in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>

⁴⁷ Volf Oks, “The Destruction of the Jewish Village of Mizoch,” in *Memorial Book of Kremenets*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>

⁴⁸ YIU, Testimony 574U.

⁴⁹ Гелінада Грінченко, Ірина Реброва та Ірина Романова, “Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України)”, *Український історичний журнал* 4 (2012), 180.

⁵⁰ Наприклад, на прямі запитання автора про конкретних осіб — поліцейських у Мізочі, свідки відповідали: “це було давно і їх вже немає”, “не знаю”, “воно вам треба?”, “були, але вже не пам’ятаю”.

⁵¹ АУ СБУ у Рівненській області, спр. 12463, архівна кримінальна справа В. М. Виногородського.

⁵² Там само, спр. 3444, архівна кримінальна справа Г. Я. Коломійця.

Лящука.⁵³ Ба більше, чимало поліцейських брали участь у пограбуванні нееврейських місцевих жителів. За свідченнями очевидців, причетними до привласнення майна євреїв були не лише службовці поліції, але й представники місцевої влади та керівники підприємств. Однак цей тип джерел (кримінальні справи) також не позбавлений певних недоліків. Зокрема варто враховувати факт, за яких умов відбувалося формування такого виду джерел: під час допитів засуджених радянські слідчі часто застосовували психологічні та фізичні форми тиску й тортур, а самі підозрювані намагалися приховати чимало фактів та використовувати різноманітні стратегії самовиправдання. Не менш важливо й те, що чимало свідчень, які містяться в цих справах, слідчі фіксували зі слів тих, кого вони допитували як свідків. У зв'язку з цим ми свідомі того, що чимало свідчень могли бути резюмовані, перекручені чи викривлені. Водночас варто розуміти й те, що ведення слідства у 1940-х (ба більше, у подальші роки) зазнало істотного прогресу порівняно з репресіями 1930-х рр. Це, зокрема, пов'язано з тим, що радянська влада була зацікавлена в тому, щоб насправді дізнатися, що саме відбувалося під час окупації. Це дозволяло їй підірвати впливи УПА й нейтралізувати інші типи "загроз" для режиму. Саме тому кримінально-слідчі справи, попри всі їхні недоліки, є серйозним джерелом, яким не варто нехтувати.

Мемуари й свідчення членів націоналістичного підпілля формують ще один окремий блок джерел. Наприклад, у Державному архіві Рівненської області зберігається "щоденник невідомого члена ОУН",⁵⁴ автор якого рефлексував щодо вбивства євреїв Мізоча та процесу пограбування місцевого гетто.⁵⁵ Щоденники показують, що навіть у часі системного насильства очевидці мали певний простір для маневру. На відміну від жертв, вони могли робити реальний, значущий вибір.⁵⁶

Ще одна група джерел — документи та матеріали окупаційної адміністрації й розслідування "злочинів" нацистського режиму в перші повоєнні роки. В архівосховищі ДАРО зберігаються документи окупаційної адміністрації,

⁵³ Там само, спр. 2134, архівна кримінальна справа А. Р. Лящука.

⁵⁴ На думку Петра Русина, автора "Щоденника" звали Семен, 1943 р. йому мало виповнитись 20 років. Народився і жив у с. Дермань з батьками поблизу монастиря. Щоденник розпочато 1 вересня 1942 р. і завершено 7 січня 1943 р. В роки німецької окупації працював у Дермані помічником агронома, підпорядковувався Мізоцькому районному крайсландвірту. Із запису, зробленого 7 вересня 1942 р., видно, що в цей час його призначено зв'язковим підрайонного проводу ОУН. Призначенням пишався: "Цей ж для мене вже ступінь у життю. І з кожним прибіг часу вибиваюсь на вищий щабель драбини, яка приставлена до великої політичної мети" (Петро Русин, "Лише догоряють останки", *Червоний прапор*, 1991, 14 червня, № 113, 3).

⁵⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 2, спр. 83.

⁵⁶ Christina Morina, "The imperative to act Jews, neighbors, and the dynamics of persecution in Nazi Germany, 1933–1945," *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* Edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*, vol. 27 (New York, Oxford: Berghahn, 2019), 160.

що висвітлюють Голокост у Мізочі: “Наказ районного коменданта народної міліції міста Мізоча” про експропріацію майна жителів Мізоча,⁵⁷ копія акта Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів окупантів в Мізочі та Мізоцькому районі,⁵⁸ оригінал якого зберігається в Державному архіві Російської Федерації⁵⁹ (висвітлює процес розстрілу євреїв Мізоча 13–14 жовтня 1942 р. і, зокрема, грабунок їхнього майна). Ці документи можна побачити і в опублікованих збірках джерел.⁶⁰

Методологічні зауваги до наукових студій поведінки неєврейського населення під час Голокосту

Важливими для цього мікроісторичного дослідження є не лише економічні/матеріальні виміри Голокосту, але й поведінка неєврейського населення. Традиційний підхід до висвітлення ролей у Голокості — тріада Рауля Гілберга “вбивця–жертва–спостерігач” уже давно вимагає переосмислення. У різних ситуаціях одна й та сама особа могла бути жертвою, злочинцем або стороннім спостерігачем (*bystanders*), а сам спостерігач також вдавався до різних форм поведінкових реакцій. Тому в цій статті не використовуватиметься поняття відстороненого спостерігача (*bystander*). Натомість цінними бачаться методологічні напрацювання соціальних наук. Наприклад, німецький соціолог Тімоті Вільямс зазначив: “якщо уважно придивитися до дій окремих осіб під час Голокосту та інших геноцидів, то межі між злочинцями, сторонніми перехожими, спостерігачами і рятувальниками стають розмиті”.⁶¹ Дослідники Ремко Енсель і Евеліен Ганс вказують на те, що спостерігач міг перетворитися на злочинця, рятувальника, борця опору чи співника або ж залишатися “стороннім спостерігачем”, а з часом ці ролі він міг змінювати залежно від ситуативних контекстів.⁶² Тімоті Вільямс постулює про явище “пасивного заохочення”, згідно з яким бездіяльність індивіда під час убивства є мовчазною згодою з тим, що відбувається, узаконенням вбивства.⁶³ Залежно від того, яку поведінку обере людина (байдужість чи навпаки),

⁵⁷ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15.

⁵⁸ Там само, ф. Р. 534, оп. 1, спр. 3.

⁵⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, д. 59.

⁶⁰ О. Мартинова, ред. *Ровенищина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945: Документи і матеріали* (Львів: Каменяр, 1989). Максим Гон, упор. *Голокост на Рівненщині: документи і матеріали* (Дніпропетровськ: “Ткума”; Запоріжжя: Прем’єр, 2004), 120.

⁶¹ Timothy Williams, “I am not, what I am,” A typological approach to individual (in)action in the Holocaust, *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* Edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*, vol. 27 (New York, Oxford, 2019), 73.

⁶² Remco Ensel & Evelien Gans, “The Dutch Bystander as Non-Jew and Implicated Subject,” *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* Edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*, vol. 27 (New York, Oxford: Berghahn, 2019), 113.

⁶³ Timothy Williams, “I am not, what I am”, 80.

існувала можливість змінити конкретну ситуацію. Дослідник вказує на велику палітру варіацій різних форм поведінки в часі реалізації геноциду (він нараховує їх близько чотирнадцяти).

Схожі висновки вчених із соціальних наук все більше поділяють історики. Наприклад, Мері Фалбрук стверджує, що в системі колективного насильства ми не можемо розглядати сторонніх осіб як окремих акторів у нейтральному контексті. Ми могли би радше сприймати їх як частину ширшого поля сил.⁶⁴ Історикиня вважає, що вживаний термін "сторонній спостерігач" має більше моральне навантаження, адже *bystanders* мають вибір, яку сторону обрати, — жертви чи виконавця. Отже, цей вибір уже не є морально нейтральним рішенням, оскільки бездіяльність щодо потерпілих є потуранням/підтримкою панівної владної групи. За висновками дослідниці, невтручання інших зміцнює поведінку зловмисника, що надає перевагу в потуранні та посиленні насильства над жертвою. І навпаки, таке втручання може допомогти жертві протидіяти насильницькій поведінці і, отже, спостерігач має змогу покращити шанси жертви на виживання. Однак це також означає, що самі спостерігачі ризикують стати жертвами.⁶⁵

Канадсько-польський історик Ян Грабовський звертається до ще одного важливого питання: як аналізувати поведінку тих осіб, які вирішили не звертати увагу на жертв та відвернули свої очі від нещасних. Чи всі вони є просто відстороненими спостерігачами? Як зазначає дослідник, відсутність належної термінології є відображенням соціального нездужання навколо цієї теми.⁶⁶ Низка дослідників, звертаючи увагу на означену проблему, пропонує розширити термінологію, що чіткіше означувала б різнопланові дії та окреслювала всю гаму поведінкових реакцій стороннього спостерігача, а не просто *bystanders*. Марі Фалбрук серед таких термінів пропонує "бенефіціари", "співробітники" та ін.⁶⁷ Фрук'є Демант — "бенефіціари", "спостерігачі", "співучасники", "помічники".⁶⁸ Дискусії тривають, і в цьому контексті слід погодитися з дослідником Рене Шлоттом, який зазначає: як би ми не розрізняли категорії та змінювали терміни, нам все одно бракуватиме відповідних слів,

⁶⁴ Mary Fulbrook, "Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?," *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* Edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*, vol. 27 (New York, Oxford: Berghahn, 2019), 28.

⁶⁵ *Ibid.*, 17.

⁶⁶ Jan Grabowski, "Natura abhorret Vacuum. Polish "bystanders" and the implementation of the "Final Solution," in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, ed. Christina Morina and Krijn Thijs, *The Berghahn series Studies on War and Genocide*, vol. 27 (New York, Oxford: Berghahn, 2019), 200.

⁶⁷ Mary Fulbrook, "Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?," 19.

⁶⁸ Froukje Demant, "The many shades of bystanding on social dilemmas and passive participation," *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* Edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*, vol. 27 (New York, Oxford: Berghahn, 2019), 91.

щоб охопити масштабність процесу винищення та його незліченну кількість учасників.⁶⁹

Це дослідження ще раз доводить неспроможність поняття *bystander* для пояснення економічних вимірів поведінки місцевого неєврейського населення. Матеріальна мотивація позначалася на діях тих, хто через обставини опинився в ролі очевидця й обирав різні моделі позиціонування щодо подій Голокосту. Наприклад, жадібність могла бути мотивацією для таких типів дій, як порятунок (з міркувань фінансової вигоди), отримання інших типів вигоди (наприклад, від праці євреїв). Фінансова вигода могла ставати й стимулом до різних форм зловмисних дій щодо жертв Голокосту (видача місця переховування євреїв, участь у полюванні на них тощо). Матеріальна мотивація, отже, допомагає краще зрозуміти, які саме чинники впливали на ставлення оточення до євреїв під час Голокосту, не зводячи всіх їх до єдиного спільного знаменника *bystanders*.

Основні способи привласнення єврейського майна

Привласнення єврейського майна під час Голокосту відбувалося через сукупність практик, способів та методів, які можна визначити як офіційні (легалізовані політикою окупаційної влади) і неофіційні (дії, що порушували встановлений нацистським окупаційним законодавством діапозон дозволеного). Також їх можна класифікувати як квазілегальні (санкціоновані та регульовані окупаційною владою) й нелегальні. Офіційні (квазілегальні) практики для органів влади зводилися до видання наказів, постанов, які регулювали конфіскацію, націоналізацію, арізацію та передачу єврейського майна місцевим органам допоміжної адміністрації. На початку окупації це стосувалося сплати єврейськими громадами контрибуцій і зборів, конфіскації певних видів власності (радіо, велосипедів, виробів з дорогоцінних та кольорових металів, текстилю тощо). Під час переселення євреїв у гетто покинуті будинки переходили у власність місцевих органів влади, які могли заселяти туди місцевих жителів чи представників адміністрації (що, однак, не виключало фактів самовільного захоплення таких будинків місцевим населенням або ж службовцями місцевої управи чи поліції).

Після "розв'язання єврейського питання" майно жертв теж офіційно потрапляло у власність "держави". Часто ним могли розпоряджатися представники місцевих органів влади. Місцеві жителі теж не стояли осторонь цього процесу. Їхні офіційні практики набуття єврейського майна зводилися до купівлі, або ж в деяких випадках вони могли його отримати безкоштовно через суспільні організації, що передавали таке майно для найбільш вразливих місцевих жителів на безкоштовній основі.

---

⁶⁹ René Schlott, "Raul Hilberg and His "Discovery" of the bystander," in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, ed. Christina Morina and Krijn Thijs, *The Berghahn series Studies on War and Genocide*, vol. 27 (New York, Oxford: Berghahn, 2019), 47.

Отже, експропріація майна за допомогою офіційних методів була легальним способом позбавити євреїв їхньої власності. Водночас існували неофіційні практики, які використовували як місцеві посадовці, так і неєврейські мешканці краю. Для цивільних жителів вони полягали в заволодінні майном без узгодження дій із представниками окупаційної адміністрації. Інколи це відбувалося за частковою неформальною згодою місцевих посадовців, поліцейських та ін.

Пограбування євреїв у перші дні нацистської окупації

Одна з перших можливостей скористатися безпорадним становищем євреїв та пограбувати їх виникла вже в перші дні нацистської окупації — під час літніх погромів 1941 р.⁷⁰ Як зауважує Роберт Геллетлі, коли нацисти вигнали советів, для місцевого населення вигадана "єврейсько-більшовицька" співпраця стала виправданням, чому можна вчиняти єврейські погроми на теренах окупованої Східної Європи.⁷¹ Історики зазначають, що стихійні погроми в Україні та Білорусі в період між відступом Червоної армії та нацистською окупацією значною мірою були спрямовані проти єврейської власності.⁷² Такі дії закінчувалися не лише фізичною наругою (побиттям, гвалтуванням, пограбуванням), але й смертю. Як зазначав Карел Беркгоф, особливо вразливими перед насильством з боку місцевого населення виявилися євреї Західної Волині.⁷³ За підрахунками Шмуеля Спектора, погроми відбулися в щонайменше 27 містечках і селах Західної Волині.⁷⁴ Дослідження Джареда Мак-Брайда збільшує таку кількість до 42 населених пунктів.⁷⁵

⁷⁰ Зокрема, див.: Witold Mędykowski, *W cieniugigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012); Andrzej Zbikowski, "Local Anti-Jewish pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941," *The Holocaust in the Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ed. Lucian Dobroszycki, Jeffrey Gurock (NY and London: M.E. Sharpe, 1993), 173–79; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990); Wendy Lower, Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons, *Journal of Genocide Research*, № 13 (3) (2011): 217–46; Александр Круглов, "Погромы в восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия", *Проблеми історії Голокосту*, вип. 5 (2010): 56–73; Карел Беркгоф, "Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою" (Київ: "Критика", 2011).

⁷¹ Роберт Геллетлі, *Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф* (Київ: "Темпора", 2011), 385.

⁷² Martin Dean, "Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe," 125.

⁷³ Карел Беркгоф, *Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: "Критика", 2011), 66.

⁷⁴ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), 64–71.

⁷⁵ Jared Graham McBride, "A Sea of Blood and Tears": Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944" (PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014), 128.

У конкретних цифрах Девіда Сезарані — це 500 життів єврейських чоловіків і жінок.⁷⁶

Фундаментальні причини й мотиви цих погромів полягали в переконаннях, що євреї нібито підтримували більшовицьку владу в період 1939–41 рр., а також виступали проти української державності. Саме на цьому наголошує німецький історик Кай Струве. За його словами, "Образи селян, які масово ринули до міст і містечок грабувати й убивати, при детальному розгляді теж виявляються хибними. Ці жителі сіл часто були добре організованими боївками ОУН(б), які прийшли до міст захоплювати владу. Об'єктами мародерства та грабунку були насамперед залишені радянською владою склади та крамниці. Щоправда, там, де євреїв забирали з дому і гнали до в'язниць на екстумацію тіл або до інших місць, це часто супроводжувалося розграбуванням і спустошенням їхніх осель".⁷⁷ Погоджуючись із цим висновком, ми, однак, уважаємо, що можливість грабунку єврейської власності не варто повністю відкидати як додатковий індивідуальний мотиватор участі в погромах окремих службовців поліції та звичайних селян. Ба більше, попри те, що грабунок міг бути радше супутнім наслідком, а не мотивом погромницьких акцій, це все ж не виключає того факту, що він сприяв легітимації безкарності захоплення єврейського майна вже на перших етапах реалізації Голокосту. Тому пограбування євреїв під час погромницьких акцій літа 1941 р. не варте уваги з перспективи ширшої соціальної динаміки розгортання геноциду, в якій чинник матеріальної спокуси відігравав зовсім не останню роль.

Погром у Мізочі стався через два дні після окупації містечка 29 червня 1941 р.,⁷⁸ хоча ізраїльський дослідник Шмуель Спектор зазначає, що він відбувся 29 липня 1941 р.⁷⁹ Посилаючись на Ш. Спектора, цю дату фіксує у своєму виданні й український дослідник Олександр Круглов.⁸⁰

На користь першої (червневої) версії погрому свідчать спогади мізоцьких євреїв. Зокрема, фотограф Давид Флітер, який у серпні 1944 р. давав свідчення про діяльність поліцейського мізоцької районної поліції Георгія Коломійця, зазначав, що підсудний брав участь у погромі, який відбувся, щойно німці ввійшли до Мізоча (27 червня 1941 р.). Слід зазначити, що в червні 1941 р. ще не встигли сформуватися окупаційні органи влади, зокрема поліція, тому підсудний участь у єврейському погромі заперечував,

---

⁷⁶ David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949* (New York: St. Martin's Press, 2016), 374.

⁷⁷ Кай Струве, *Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022), 548.

⁷⁸ Martin Dean, ed., *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, vol. 2 (Washington: Indiana University Press, 2012), 1376.

⁷⁹ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), 66.

⁸⁰ Александр Круглов, *Энциклопедия Холокоста: еврейская энциклопедия Украины* (Киев, [б.в.] 2000), 146.

адже за його словами, поліція була створена 6 липня 1941 р.,⁸¹ а він під час погрому перебував у с. Дермань.⁸²

Однак Флітер свідчив протилежне. Зокрема він стверджував, що Коломієць у той день грабував велосипеди, а Хана Трехлер та її чоловік Борух Трехлер були вбиті за те, що не хотіли віддавали свого майна погромникам (окрім них, були й інші вбиті та поранені жертви погрому).⁸³ За даними Флітера, під час погрому було розруйновано 30 господарств та вбито й поранено майже 20 осіб.⁸⁴ Через кілька днів після цього, за його словами, Георгій Коломієць зі зброєю ходив по квартирах євреїв та грабував їх: він забрав костюм гранатового кольору в громадянина Теленройда. Вже на другий день він одягнув цей костюм і ходив у ньому фотографуватися.⁸⁵ Ба більше, будши службовцем поліції, в липні 1941 р. він кілька разів приходив до євреїв фотографуватися без грошей, маючи при собі наган.⁸⁶ Використання сили й службового становища для отримання від жертв таких платних послуг на безкоштовній основі також належить до матеріального виміру реалізації Голокосту.

Убивство євреїв, зокрема Хани, дружини Боруха Траклера (Трехлера), на початку окупації згадує Нахум Копит у меморіальній книзі пам'яті Мізоча. У своїх спогадах він не використовує слово "погром", однак детально описує ці події. Він зазначає, що Хану "вбили п'яні українські заворушники після того, як німці роздали всім безкоштовно пиво, яке вони конфіскували у броварні Мацака".⁸⁷ Також він зазначав, що прояви "наближення бурі" євреї відчували вже на похороні першої жерви війни Фейбеля Фішбейна. Останній загинув через бомбардування. "Тоді сусіди-українці вперше безпричинно, зухвало і образливо провокуючи, закидали євреїв камінням", — ідеться у свідченнях про похорони Фейбеля.⁸⁸ По сусідніх селах ширилися чутки, що майно євреїв тепер нічийне. Селяни масово йшли, щоб скористатися цією нагодою й пограбувати його. Копит пригадує, що після того, як окремі представники місцевого населення добряче випили спиртного, вони вийшли на вулиці Мізоча й почали вриватися в магазини, розбивали вікна, руйнували, грабували і оскверняли велику синагогу, викидаючи сувої Тори. Деякі євреї, зокрема батько Нахума, відносили сувої Тори в потаємні місця, ризикуючи життям. Копит згадував, що "на милість анархії та розлюченого натовпу" їх полишили на кілька тижнів. Коли Мізоч став адміністративним центром

⁸¹ АУ СБУ у Рівненській області, спр. 3444, архівна кримінальна справа Г. Я. Коломійця, арк. 41.

⁸² Там само, арк. 29.

⁸³ Там само, арк. 59 зв.-60.

⁸⁴ Там само, арк. 112–112 зв.

⁸⁵ Там само, арк. 60; 96.

⁸⁶ Там само, арк. 60 зв.

⁸⁷ "In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest" by Nahum Kopit, in Memorial Book of Mizocz, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>

⁸⁸ Там само.

окупаційної влади й до містечка прибули районний керівник із жандармами, тоді пограбування та звірства вчиняли вже за негласними владними розпорядженнями.⁸⁹

Інші євреї в меморіальній книзі пам'яті Мізоча також указують на те, що погром стався на початку окупації. Зокрема мізоцький єврей Ашер Гілберг пригадавав:

Нацистська окупація почалася з єврейського погрому. Дивом погром закінчився двома-трьома вбитими, кількома пораненими та пограбуванням магазинів. Слід зазначити, що ініціаторами погрому були не німці. Українці почали його з власної ініціативи, якби не швидке втручання німецької армії, усе закінчилося б набагато трагічніше.⁹⁰

Тут подекуди простежується властиве для свідчень спільноти віцілих перебільшення ролі місцевого населення й недооцінка контексту нацистської політики (зокрема втручання німців, про яке йдеться у свідченнях, імовірно, було покликане зупинити хаос у прифронтових зонах, а не припинити власне єврейський погром, який цілком міг бути інспірований самими ж німцями). Більш колоритний опис погрому подає Янкев Мендюк:

Німці були у нас в п'ятницю вранці. Того ж дня росіяни сильно бомбардували містечко, були пошкоджені будинки, а також православна церква. Деякі євреї також стали жертвами бомбардувань. Наступної неділі українці розпочали погром євреїв: з усіх навколишніх сіл зішлися маси селян, озброєних сокирами, залізними палицями, косами тощо. Усі вони напилися на броварні й почали буянити за своїм звичаєм. Будинки були пограбовані, кілька євреїв вбито, ще багато поранено. З того дня ми стали вигнанцями. Не тільки німці, а й українці робили з нами, що хотіли.⁹¹

Вказівка на те, що погром міг бути інспірований німцями, є також у свідченнях Йони Олікера. Він зазначав, що після того, як німці прибули до містечка, українцям відразу дозволили грабувати: "Українські хлопці почали бити шиби, а потім рушили з сокирами і ножами на євреїв. Грабували лише єврейські помешкання і магазини."⁹² Свідчення Олікера цінні тим, що він згадує конкретні імена як злочинців, так і жертв погрому. За його словами, грабіжників очолював землероб Іван Пікарець, який перед війною був комуністом, а з приходом німців швидко переорієнтувався. Окрім нього, за словами оповідача, в грабунках також брав участь українець Ярмелюк.⁹³ За

---

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ "Mizoch — its Life and its Annihilation" by Asher Gilberg, in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

⁹¹ "Memories of a Partisan by Yankev Mendiuk," in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

⁹² YIUA (Yad Vashem Archiv), 03/2233, Jona Olikier, 3.

⁹³ Ibid., 3–4.

словами Олікера, були вбиті Хая Біцка, Хана Трухлер, сильно побили Еліаша Шейндлеса. Свідок припускає, що єврейських жертв могло виявитися значно більше, якби злочинці не були зайняті грабунками. Після трьох годин погрому німецькі жандарми розігнали всіх призвідників, а Ярмелюка і Пікарця заарештували.⁹⁴

Аналіз джерел яскраво засвідчує гендерні виміри погрому: його чинили переважно чоловіки, які вдавалися до фізичного насильства (побиття, вбивства, зґвалтування) та пограбувань жертв. У цьому випадку грабунки євреїв розпочався тоді, коли радянська влада покинула містечко, а німці ще не встигли сформуванати органи місцевої адміністрації (проте вже прибули до містечка). Складно судити, чи це було ініціативою німців, чи окремі представники місцевих жителів або ж місцевий осередок ОУН (на важливій організаційній ролі якої в погромах часто наголошує Кай Струве) скористалися вакуумом влади та взяли ініціативу в "свої руки". На початку липня 1941 р. єврейські погроми відбулися не лише в Мізочі. У цей час на Волині зафіксовано чимало погромницьких акцій, що супроводжувалися грабунками. Якщо німці могли розглядати їх одним із засобів (проте, імовірно, недостатнім з їхнього погляду) поступового розв'язання "єврейського питання", то місцеві жителі керувалися різними мотивами — матеріальне збагачення, антисемітизм, підозра в підтримці більшовиків і звинувачення в "жидо-більшовизмі"⁹⁵ тощо. Наприклад, 2–6 липня 1941 р. місцеві українські селяни брали участь в антисемітських погромах у Кременці, Ланівцях, Ратно, Шумську. Тут, як і в Мізочі, зафіксовано вбивство та пограбування євреїв, а в Ланівцях — і зґвалтування.⁹⁶ Цей контекст вписується у висновки Мартіна Діна, який зазначає, що стихійні дії місцевого населення після прибуття німців покращують наше розуміння динаміки геноциду. Важливо пам'ятати, що для розгортання останньої важлива не тільки централізована координація, але й поведінка та мотиви людей на локальному рівні.⁹⁷ Ймовірно, економічний чинник також відіграв певну роль на мікрорівні індивідуальної мотивації у розгортанні погромницьких акцій літа 1941 р. Втративши значну частину свого майна, євреї надалі мали значно менші шанси на виживання. Безкарна ж поведінка учасників погрому могла стати промовистим свідченням того, що грабунки євреїв перетворюються на певну соціальну практику. Ймовірно, це відіграє зовсім не останню роль у позиціонуванні представників місцевого населення до

⁹⁴ Ibid., 4.

⁹⁵ Наприклад, американський історик Джефрі Вайдлінгер стверджує, що ключову роль у погромницьких акціях проти євреїв відігравали звинувачення їх у "жидо-більшовизмі" (Jeffrey Veidlinger, *In the Midst of Civilized Europe. The Pogroms of 1918–1921 and the Onset of the Holocaust* (New York: Metropolitan Books, Henry Hold and Company, 2021).

⁹⁶ Роман Михальчук, "Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній окрузі "Волинь-Поділля": фокус місцевого неєврейського населення", *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Реферований щорічний журнал*, вип. 13 (2021), 50.

⁹⁷ Martin Dean, "Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe," 134.

майна євреїв упродовж наступних етапів реалізації Голокосту, адже популярні серед традиційного селянського світу цінності приватної власності й осуду крадіжок чужого майна під час Голокосту чомусь перестали бути негласною соціальною нормою у ставленні до єврейської власності.

Роль допоміжних органів окупаційної влади під час пограбування майна

Описаний вище спосіб отримання єврейської власності (через стихійні грабунки та погром) належить до неофіційних/нелегальних засобів здобуття єврейського майна, до яких вдалися місцеві мешканці. Однак із початком формування органів окупаційної влади розпочинається інший етап офіційних розпоряджень та наказів. Перші з них почали з'являтися з липня 1941 р. і регулювали функціонування місцевої громади в умовах німецької окупації. Інколи вони стосувалися окремо євреїв, але часто були спільними для єврейського та неєврейського населення. Серед встановлених офіційних методів пограбування й матеріального визиску євреїв Мізоча варто виокремити експропріацію (поширювалася на наявні матеріальні предмети на кшталт радіоприймачів, грамофонів тощо), періодичне накладення контрибуцій (чітко визначених сум у грошах та золоті, які євреїв періодично змушували сплачувати окупаційній владі) та експлуатацію примусової праці євреїв. Однак часто виконання офіційних розпоряджень перепліталось із неформальними можливостями збагачення, які виникали в службовців допоміжних органів окупаційної адміністрації. Наприклад, експропріюючи майно євреїв на користь райху, вони могли привласнити значну його частину. Такі спокуси часто зумовлювали значно ревніший характер виконання нацистських експропріаційних розпоряджень, що погіршувало й без того плачевне становище жертв Голокосту.

На територіях Західної України часто першою організаційною силою, яка поставала після відступу Червоної армії, були загони народної міліції, що їх створювали активісти ОУН. Одне з перших експропріаційних розпоряджень у Мізочі, яке, зокрема, стосувалося і майна євреїв, вийшло з-під пера керівника такої структури. 22 липня 1941 р. з'являється "Наказ районного коменданта народної міліції міста Мізоча". Згідно з документом протягом 24 годин населення містечка повинно було здати холодну та вогнепальну зброю. Це стосувалося всіх осіб "без різниці національності". До 25 липня 1941 р. слід було здати радіоприймачі, велосипеди, друкарські машинки. У цьому розпорядженні йдеться також про те, що без дозволу влади жителям міста не можна було залишати місце свого мешкання. За невиконання вищеназваних пунктів винні підлягали покаранню відповідно до вимог воєнного часу (імовірно, йшлося про розстріл).⁹⁸

---

⁹⁸ ДАРО, ф. Р.-22, оп. 1, спр. 15, арк. 2; *Ровеничина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945*: О. Мартинов, ред., *Документи і матеріали* (Львів: Каменяр, 1989), 18.

Окремі вказівки Наказу (п. 7) стосувалися "жидівського населення": починаючи з 22 липня 1941 р., євреї, яким виповнилося 14 років, мали носити на правій руці спеціальні позначки — білі пов'язки з синіми шестикутними зірками. Також їм заборонялося виходити на вулицю від 20 год. вечора до 7 год. ранку. Передбачене за невиконання цього наказу покарання — розстріл.⁹⁹ Ці інструкції дуже нагадують політику нацистів щодо єврейського населення. Подібні заходи тиражували по всій території райхскомісаріяту. Це ще одне свідчення на користь того, що Наказ коменданта народної міліції не був власною ініціативою міліції ОУН(б), а став формою імплементації розпоряджень нацистської окупаційної адміністрації. Адже значну частину подібних загонів народної міліції нацистська окупаційна адміністрація підпорядкувала собі та використала як основу для створення на Волині допоміжної поліції, яка з осені 1941 р. отримала назву "шудманшафт". Безумовно, це не означає, що чинник прихильності до українського націоналізму не міг відігравати істотної ролі в залученні службовців міліції й допоміжної поліції до пограбування жертв Голокосту. Наявність у керівного ядра націоналістів певних преференцій під час отримання конфіскованого майна євреїв означено ще у свідченні Георгія Коломійця, цитованому на початку цієї статті: "Комендант давав [єврейське майно] тим в першу чергу, хто сидів у тюрмі за Радянської влади, і великим чиновникам районної управи: як голові із Галичини [з числа] націоналістів, які більше часто їздили по селах і влаштовували мітинги, а потім трохи решту — в міліцію".¹⁰⁰

Отже, згідно з наказом районного коменданта народної міліції (який, очевидно, виконував накази нацистського керівництва, попри те, що загони народної міліції часто формувалися боївками ОУН) низка заходів була спрямована на націоналізацію окремих типів майна: холодної та вогнепальної зброї, радіоприймачів,¹⁰¹ велосипедів, друкарських машинок тощо. Це розпорядження нібито стосувалося всіх жителів Мізоча, тому конфіскація цих предметів у єврейського населення мала би відбуватися одночасно з їх експропріацією в неєврейських жителів містечка. Проте насправді ці процеси виявилися розділені. За результатами роботи з джерелами так і не вийшло встановити, чи було виконано це розпорядження коменданта народної міліції, адже експропріація зазначених у ньому предметів відбувалася за дещо іншою процедурою і на кілька тижнів пізніше.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ АУ СБУ в Рівненській області, спр. 3444, архівна кримінальна справа Г. Я. Коломійця, арк. 28 зв.

¹⁰¹ Цікаво, що працівники окупаційних установ і відомств, на відміну від інших звичайних громадян, мали в користуванні радіоприймачі. Зокрема Олександр Гнатюк з Дерманя, який під час нацистської окупації перебував на посаді бухгалтера в гебітскомісаріаті і проживав на вул. Коперника в Рівному, офіційно мав радіоприймач (Ігор Марчук, "Олександр Гнатюк-Гриценко у світлі документів КДБ УРСР", в А. Жив'юк, гол. ред., *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*, вип. 2 (Рівне, 2021), 132).

Від початку окупаційного періоду було видано кілька інших наказів про арізацію/експропріацію власне єврейського майна. Саме вони виявилися дієвішими на практиці. За свідченнями Петра Андрущука, керівника мізоцької районної поліції, збирання речей серед євреїв та неєвреїв Мізоча відбувалося окремо. Серед єврейського населення ця експропріація сталася наприкінці серпня 1941 р., а вже потім було видано аналогічний наказ, що стосувався неєврейського населення Мізоча.¹⁰² Розпорядження про конфіскацію майна видавав німецький комендант, а поліцейські/міліція¹⁰³ забезпечували його виконання та зберігання речей. Отже, у мізочан було забрано багато радіоприймачів, велосипедів, патефонів, грамофонів.¹⁰⁴ Майно складало в приміщенні районної управи,¹⁰⁵ а потім передавали в магазин цієї ж управи.¹⁰⁶ Лоуренс Браун зазначав, що влітку та восени 1941 р. в Мізочі єврейська поліція також допомагала збирати гроші, цінні речі та інші предмети, які німці вимагали від євреїв як контрибуцію. Ба більше, від початку захоплення містечка нацистами євреям доводилося виконувати примусові роботи, такі як прання білизни поранених солдатів, прибирання снігу, сільськогосподарські та будівельні роботи.¹⁰⁷

Мізоцький єврей Вольф Окс згадував, що приблизно через два-три тижні після окупації до "гільдії цирульників" надійшов наказ упродовж пів години здати все обладнання. Автором цього розпорядження був начальник німецької поліції. В одній з машинок для стрижки волосся, пригадує Вольф Окс, не вистачало пружини. Через це поліцейські сильно побили його. За словами жертви, після цього побиття він занедужав аж на два місяці.¹⁰⁸ Серед інших принизливих наказів, які наводить Вольф Окс, — обов'язкове носіння євреями розпізнавальних знаків, дозвіл відвідувати ринок лише після другої години дня, заборона продавати такі продукти, як молоко, яйця, м'ясо. Крім того, євреї могли бути тільки найманими працівниками, а мати власний бізнес їм відтепер заборонялося.¹⁰⁹

Поліцейський Аверіан Лящук, який був відповідальний за прийом на склад Мізоцької поліції забраних у євреїв речей, також брав активну участь в обшуках населення для конфіскації майна. Свою роботу він документував і робив записи у блокноті, з якого випливає, що майно євреїв не лише передавалося державі, а й використовувалося для задоволення потреб поліційного відділку:

---

¹⁰² АУ СБУ в Рівненській області, спр. 2134, архівна кримінальна справа А. Р. Лящука, арк. 45–46.

¹⁰³ Важливо визначити точну дату, коли саме загони народної міліції було абсорбовано на службу власне нацистської допоміжної поліції (якщо така дата взагалі була).

¹⁰⁴ Там само, арк. 31 зв. 32;

¹⁰⁵ Там само, арк. 39.

¹⁰⁶ Там само, арк. 45–46.

¹⁰⁷ Laurence Broun, *Echos from Mizocz: a shtetl lost*. Washington, DC, 64.

¹⁰⁸ Volf Oks, "The Destruction of the Jewish Village of Mizoch," in *Memorial Book of Kremenets*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>

¹⁰⁹ Там само.

За період моєї роботи в німецькій поліції я особисто сам проводив пошуки в наступних громадян мізоцького району, особливо, як в мене записано в блокноті на с. 3, що обшуки проводив у євреїв. Крім того, євреїв зобов'язував явкою в німецьку поліцію для допитів і розправ німецькими каральними органами. Факти про таку роботу підтверджуються власними записами моїх блокнотів, стр. блокнота № 10. Працюючи завідуючим складами я намагався забезпечити німецьку поліцію всіма необхідними їм речами та цінностями, які були конфісковані у розстріляних євреїв. Крім цього, поліцію забезпечував радіоприймачами, живленням до них і т. д.¹¹⁰

Інший поліцейський Никанор Пеленкевич, який 1944 р. був засуджений до найвищої міри покарання (розстрілу), будучи заступником коменданта поліції, працював у канцелярії, реєстрував радіоприймачі, велосипеди, що були забрані в населення, виконував інші накази керівництва поліції тощо.¹¹¹ Георгій Коломієць, працюючи дільничним поліцейським в українській поліції в Мізочі, зазначав, що до його обов'язків, які поклав на нього комендант поліції Андрущук, належало не лише забирати майно та цінності в населення, а й знаходити людей (доносителів), які б виявляли та встановлювали такі сім'ї, в яких можна було би конфісковувати цінності. Важлива деталь його свідчень: "В більшості майно конфіскували в єврейського населення, яке проживало в м. Мізоч".¹¹² Коломієць чітко вказує, що його завданням було завербувати доносителів, які вказували на тих євреїв, що переховували своє майно від конфіскації.¹¹³

Під час допиту Георгія Коломійця слідство наводило свідчення мізочанки Іди Айзенгард, яке підтвердили Борух Зельмонович і Давид Флітер, про участь Георгія Коломійця у грабунку місцевого населення (відібрав майно в громадянина на прізвище Розенблат), однак підсудний заперечував, що конфісковував майно та грабував населення. За його словами, йому би забракло часу перебування на посаді, щоб вчинити всі ці дії.¹¹⁴

За свідченнями Георгія Коломійця, процедура обшуку виглядала так: поліцейські заходили в квартиру єврея і казали господарю, що за наявною в поліції інформацією в нього закопана мануфактура або шкіра, яку він переховував, і з дозволу коменданта відбудеться обшук. Якщо інформація підтвердиться і майно буде виявлено, його конфіскують, оскільки воно "нажито нечесно". Поліцейський писав протокол або розписку, вказуючи, що саме виявлено та взято в конкретного громадянина. Георгій Коломієць жорстоко поводився з євреями під час обшуків, застосовував до них фізичну силу.¹¹⁵

¹¹⁰ АУ СБУ в Рівненській області, спр. 2134, архівна кримінальна справа А. Р. Лящука, арк. 90.

¹¹¹ АУ СБУ в Рівненській області, спр. 17001, архівна кримінальна справа Н. К. Пеленкевича, арк. 37.

¹¹² АУ СБУ в Рівненській області, спр. 3444, архівна кримінальна справа Г. Я. Коломійця, арк. 19.

¹¹³ Там само, арк. 44.

¹¹⁴ Там само, арк. 19 зв.-20.

¹¹⁵ Там само, арк. 30; 32.

Іда Айзенгарт свідчила, що, працюючи в поліції, Г. Коломієць відрізнявся від усіх працівників своєю жорстокістю і що його називали катом.¹¹⁶ Наприклад, вона зазначала, що в липні 1941 р. Коломієць, забравши в неї костюм і дві сорочки, вдарив кулаком її батька. Вона особисто здала йому радіоприймач.¹¹⁷

Випадок жорстокости з боку Г. Коломієця щодо євреїв-перукарів, яких змусили здати їхній інвентар, наводив Вольф Окс (завідувач перукарні). Г. Коломієць наказав завідувачеві перукарні лягти на два стільці, після чого побив його: “коли я ліг, він почав мене резиновою палкою бити в присутності перукарів Гельфбой, Шефер, Гельфер, яких німці вбили, і казав, що я комуніст і пішов в артіль”, — засвідчив Вольф Окс.¹¹⁸ Із цих свідчень, крім матеріального чинника, впливає ще один мотив, яким міг керуватися Г. Коломієць, чинячи наругу над єврейськими сусідами — підозра в їхній прихильності до радянської влади. Коли Г. Коломієць знайшов у перукарні цвях, це дало йому підстави вказувати на те, нібито євреї кололи цвяхом його братів і повиколоювали в них очі. Він побив одного з євреїв, який там перебував, через те, що той “не давав інструменту”.¹¹⁹ У той самий день відбулося пограбування єврея Розенבלата: Г. Коломієць забрав у нього не лише новий костюм, а й чимало інших речей і продуктів.¹²⁰

Разом із іншими поліцейськими Г. Коломієць відібрав у власниці шкіряного магазину Гохман Рейзі всі речі та речі її сусідів, які були в підвалі магазину. Після цього він побив її так, “що вона за два дні змінилася до незнаності і все плакала, що Коломієць все здоров’я відібрав”.¹²¹

Хоча Георгій Коломієць заперечував, що брав майно євреїв, про інших своїх колег він зазначав: “при конфіскації речей поліцейські часто займалися грабунком, присвоюючи собі хороші речі”.¹²² Сам він лише отримав від коменданта два костюми, туфлі, сорочку й кілька краваток.¹²³ В іншому свідченні Г. Коломієць зазначав про один синій костюм із латкою на коліні, одну білу сорочку, кілька краваток і туфлі.¹²⁴ Ці свідчення не корелюють зі словами свідків. Зокрема Борух Флейтер пригадував, що Г. Коломієць грабував єврейське населення і дав йому на збереження дві валізи речей, які згодом забрав із собою в м. Рівне.¹²⁵ Ба більше, у звинуваченні слідства вказано, що під його керівництвом у населення було забрано 7 пар чобіт, 10 пар підшав, 3 шматки “дефіцитної мануфактури” (тканини). Також він оштрафував

---

¹¹⁶ Там само, арк. 63 зв.

¹¹⁷ Там само, арк. 67 зв.

¹¹⁸ Там само, арк. 76 зв.

¹¹⁹ Там само, арк. 83 зв.

¹²⁰ Там само, арк. 84.

¹²¹ Там само, арк. 84–84 зв.

¹²² Там само, арк. 34.

¹²³ Там само, арк. 34.

¹²⁴ Там само, арк. 29.

¹²⁵ Там само, арк. 113.

б сімей (імовірно, йдеться про конфіскацію/пограбування грошових активів євреїв).¹²⁶

До експропріації майна місцевих жителів були причетні не лише поліцейські органи, а й місцеві чиновники. Трохим Гуц як заступник голови Мізоцької районної управи організував збирання теплих речей для німецької армії. Разом під його керівництвом нібито було зібрано 30 шуб, 20 пар повстяників, 10 зимових шапок, стільки ж "тілогрійок", 50 штук теплих штанів, 40 пар зимових рукавиць. Збирання цих теплих речей мало примусовий характер, оскільки добровільно ніхто не хотів їх здавати. Вказаний одяг відправлено у Здолбунів для подальшої передачі в гебітскомісаріят.¹²⁷ Ми не знаємо, скільки ще речей привласнили збирачі.

Отже, участь в офіційних формах пограбування євреїв брали переважно чоловіки, які перебували на службі в поліції, жандармерії, районній управі, очолювали місцеві підприємства тощо. Вони були основними виконавцями нацистських експропріаційних розпоряджень, у зв'язку з чим отримували широке поле для можливостей привласнення частини конфіскованого майна. В умовах бюрократичного хаосу та браку контролю це був рідкісний шанс для особистого збагачення (про що промовисто свідчить випадок поліцейського Г. Коломійця). Припускаємо, що чинники матеріальної спокуси могли спонукати службовців місцевої поліції, управи й інших допоміжних органів влади набагато старанніше вилучати майно в єврейських сусідів. Уже в найближчому майбутньому ця втрата євреями більшості своїх пожитків спричинить нестачу елементарних речей, необхідних для виживання, масове голодування (а, отже, й меншу опірність до хвороб, які забрали чимало життів євреїв в умовах екстремі), брак коштів, якими можна було б оплатити переховування в неєврейських сусідів тощо. Загалом усе це істотно понизить шанси євреїв на виживання під час іншого етапу організації Голокосту — створення та функціонування гетто.

Торгові обміни з бранцями мізоцького гетто

Окремо слід проаналізувати становище євреїв у мізоцькому гетто та питання ролі їхньої власності в процесі виживання. Гетто в Мізочі існувало з березня по жовтень 1942 р. За оцінками Олександра Круглова, в ньому перебували приблизно 1 700 осіб.¹²⁸

Власність євреїв була вирішальним ресурсом, який міг допомогти вижити бранцям гетто. Нацисти спровокували в гетто штучний голод, тому за допомогою нелегальних обмінів із місцевими жителями євреї могли ще

¹²⁶ Там само, арк. 101.

¹²⁷ АУ СБУ в Рівненській області, спр. 2921, архівна кримінальна справа Т. Я. Гуца, арк. 24.

¹²⁸ Холокост на території ССРСР: енциклопедія, гл. ред. И. Альтман, 2-изд. (Москва: РОССПЕН, "Холокост", 2011), 587.

певний час підтримувати своє існування. Отримання місцевими жителями єврейського майна внаслідок бартерних обмінів на продукти харчування було добровільним актом з боку євреїв, який, однак, влада офіційно забороняла. Тому цей спосіб привласнення єврейських пожитків належить до неофіційної/нелегальної форми здобуття власності. Попри офіційну заборону й страх покарання, такі торгівлі відносини між євреями та українським населенням майже ніколи не припинялися протягом усього існування мізоцького гетто.

Зокрема відомий випадок, коли за домовленістю між євреєм Гельманом та українцем Терентієм Парфенюком у гетто була відправлена корова. Коли про це дізналися німці, вони поставили в центрі Мізоча шибеницю. Терентія Парфенюка затримали, повісили йому на шию табличку з написом “Так буде з кожним, хто торгує з євреями” і провели його через все містечко. Зрештою, він відбувся лише переляком, оскільки донька, стоячи на колінах, змогла вмовити німців не чіпати її тата. Однак Гельмана та ще одного єврея, який йому допомагав, привселюдно повісили. За цим спостерігали жителі Мізоча, яких у “наказовому порядку” змусили з’явитися на площу.¹²⁹

Факти таємної доставки продуктів у гетто зафіксовано в багатьох німецьких документах. У рапорті айнзатцгрупи від 10 квітня 1942 р., що діяла на теренах генеральної округи “Волинь-Поділля”, вказувалося: “Євреї з міст зараз сконцентровані в єврейських кварталах, але не повністю ізольовані.. Селяни приїжджають в міста вимінювати продукти на одяг та інші речі, яких вони потребують”.¹³⁰ В одному зі спогадів мешканка Мізоча пригадує, як єврейка подарувала їй золоту каблучку в обмін на постачання продуктів.¹³¹ Для єврейського населення це був шанс відтермінувати голодну смерть, а для іншої сторони обмінів — підтримати своє матеріальне становище в скрутних умовах окупації або ж збагатитися. У цьому контексті ізраїльський дослідник Шмуель Спектор зазначає, що для селян “голодні євреї були хорошими торговими партнерами”.¹³²

Багато свідчень жертв та свідків Голокосту підтверджують, що частина населення надавала євреям продукти харчування безкоштовно. Однак інші люди вбачали в цьому певний економічний зиск. Зазвичай обмін єврейських речей на продукти харчування не був рівнозначним. Досить швидко євреї втрачали більшість своїх цінностей, обмінюючи їх на масло, молоко чи картоплю. Коли ж цінні предмети закінчувалися, обміни припинялися (або здійснювалися не так активно, що спричиняло голод у більшості волинських

¹²⁹ YVA, 0.3/2232, арк. 5; Роман Михальчук, *Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955*, вид. 2-ге, доповнене (Київ: Видавничий дім “Кондор”, 2022), 67–68.

¹³⁰ Арад Ицхак, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр “Ткума ЛТД”; Москва: Центр “Холокост”, 2007).

¹³¹ Інтерв’ю з Теклею Демидюк 1937(8) р. н., архів Романа Михальчука, 12 серпня 2016 р.

¹³² Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), 133.

гетто). На жаль, джерела не містять багато інформації про торгові обміни населення з бранцями мізоцького гетто. Значно більше йдеться про грабунки, які відбувалися вже на етапі його ліквідації.

Пограбування євреїв під час ліквідації мізоцького гетто

Чи не найбільше шансів на заволодіння єврейським майном виникло під час масових убивств. Акція ліквідації мізоцького гетто відбулася 13–14 жовтня 1942 р. Вона супроводжувалася масовими грабунками єврейського майна, які чинили як німецькі виконавці, так і представники місцевого населення.

Єврей Єгуда Бройнштейн згадував, що вже напередодні цієї акції в членів мізоцького юденрату були підозри про можливу розправу. Про це ширилися чутки серед місцевого неєврейського (переважно українського) населення містечка. У зв'язку з цим для роз'яснення ситуації до німців було відправлено одного з членів юденрату Герша Гольдбрєннера. Він приніс із собою дорогі подарунки й велику кількість золотих монет. Г. Гольдбрєннер повернувся без подарунків, але не зовсім вдоволений. Німці відповіли йому, що євреям потрібно продовжувати працювати, а розмови про акцію є вигадками українців. На всякий випадок один з них пообіцяв повідомити Г. Гольдбрєннера в тому разі, "якщо ситуація стане погіршуватися".¹³³ Однак цього не сталося. Попри те, що членам юденрату обіцяли особисту безпеку, їх убили разом із іншими євреями без жодних попереджень.

Німецькі посадовці, знаючи про плани майбутньої акції, різними шляхами намагалися заволодіти власністю жертв, яким вона вже завтра "не буде потрібна". Мізоцький єврей Йона Олікер став свідком того, як напередодні ліквідації унтерофіцер Рейхал забрав черевики в єврея, який працював на мізоцькому цукровому заводі.¹³⁴ За три дні до ліквідації гетто німецькі солдати ходили по єврейських будівлях і грабували їх. Галя Копит пригадує:

До нас також вночі увійшли декілька німців. Тоді [я] вже була вагітною. Коли підійшли до мене, мій чоловік став перед моїм ліжком і закрив мене своїми плечима. Сказав німцям, що він є лікарем. Не вірили, казали показати лікарські інструменти. Потім взяли наші найліпші речі і пішли. Пам'ятаю, що в кімнаті мого чоловіка стояла банка, в якій був заспиртований людський ембріон. Німець скинув банку на землю і сказав з брідотою: "Schesse" (нім. — лайно).¹³⁵

Під час ліквідації мізоцького гетто до масових грабунків долучилися і представники місцевого неєврейського населення. 13 та 14 жовтня 1942 р.

¹³³ "The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But.. (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)", in Memorial Book of Mizocz, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>

¹³⁴ YVA, 0.3/2223, 5.

¹³⁵ Ibid.

з гетто (центр містечка) до місця страти (виритий рів за мізоцьким цукровим заводом) колону євреїв вели в супроводі українських поліцейських. Жертви мали при собі цінності, адже під час таких “акцій переселення” окупанти дозволяли, а інколи й наказували брати з собою в дорогу цінні речі та запас продуктів на кілька діб (це робилося для введення євреїв в оману задля уникнення опору). Наприклад, за свідченнями Янкева Мендюка, мізоцьким євреям наказували взяти з собою їжу на три дні.¹³⁶ Частина людей вірила в обіцянки “переселення” і брала в дорогу матеріальні цінності. Однак коли ставало зрозуміло, що їх обдурили, євреї, ідучи дорогою смерті, викидали речі, щоб “німцям не дісталися”. Завдяки цьому представники місцевого населення отримували хорошу можливість заволодіти полишеним майном. Першими розкидане по дорозі майно помітили мізоцькі діти, переважно пастухи, що випасали поруч худобу та стали випадковими свідками злочину. Вони збирали дорогоцінності, викинуті євреями в р. Стубелка обабіч дороги.¹³⁷ У більшості випадків на теренах окупованої нацистами України діти ставали власниками єврейських речей випадково. Хоча подекуди полювати за єврейськими речами їх спонукали батьки. Наприклад, коли в с. Смордва (Дубенський район Рівненської області) євреї, йдучи на розстріл, викидали по дорозі пакунки, батько 12-річного хлопчика наказав йому перевірити, чи є, “може, золото яке хто викинув”.¹³⁸ В іншому випадку мама докоряла дитині, яка взяла собі в чернівецькому гетто лише одну іграшку (коника), мовляв, потрібно було брати й інші — цінніші речі.¹³⁹

Крім того, під час конвоювання жертв до місця страти траплялися випадки вбивства євреїв, коли вони намагалися втекти. Мертві тіла жертв лежали на дорозі, і деякі з жителів скористалися цим, знімаючи з них одяг. Неоніла Паньоха була свідком того, як житель сусіднього с. Білашів на другий день після розстрілу роззував тіло вбитого єврея 24–28 років: “Тяне того чобота. Їдного роззув, другого не може стягнути. Наступає на другу ногу, щоб стягнути чобота”.¹⁴⁰ Зауважимо, що взуття в умовах нацистської окупації було одним з найдефіцитніших та найцінніших предметів одягу, яким цікавилися мало не всі. Наведені випадки привласнення єврейського майна свідчать про намагання неєврейських жителів покращити своє матеріальне

¹³⁶ Yankev Mendiuk, “Memories of a Partisan” in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

¹³⁷ YIU, Testimony 574U; Інтерв’ю з Володимиром Бідюком 1924 р. н., архів Романа Михальчука, 8 серпня 2006.

¹³⁸ *Ibid.*, 1371U.

¹³⁹ *Ibid.*, 2326U.

¹⁴⁰ Інтерв’ю з Неонілою Паньохою 1929 р. н., архів Романа Михальчука, 25 липня 2016 р.; Роман Михальчук, “Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усноісторичного проекту у липні-серпні 2016 р.)”, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 29 (2017), 271.

становище завдяки власності євреїв, яким "їхнє майно вже не знадобиться" (як полюбляли говорити сусіди). З одного боку, це не впливало на подальшу долю жертв, адже її було вирішено (у тих випадках, коли йшлося про привласнення одягу вбитих євреїв). Водночас в аналізі таких дій є проблема моральної оцінки подібних вчинків. Розмірковуючи над цим питанням, Доріс Берген зазначає, що "мабуть, зняти чоботи з людини, яка все одно вже мертва, було не таким уже й поганим учинком. В умовах безжальної окупації на неєвреїв також очікувала небезпека голоду й холоду. Імовірно, недоступною розкішшю здавалися гуманні вчинки та вияв співчуття до будь-кого, хто не був членом родини та другом".¹⁴¹ З другого боку, частина очевидців злочину могла бути знеохочена допомагати євреям-втікачам, очікуючи поживи від їхнього одягу та цінностей. У такому контексті "дорога смерті" бранців мізоцького гетто цілком могла формувати певний грабіжницький патерн поведінки серед неєврейського населення містечка, що згодом негативно позначиться на ставленні до тих євреїв, які пережили розстріли й намагалися знайти прихисток у своїх християнських сусідів.

Безпосередньо на місці страти євреї намагалися відкупитися від окупантів. Це був їхній останній шанс на порятунок. Коли колона євреїв прийшла на місце призначення (не до залізничного вокзалу, як обіцяли, а до викопаного за цукровим заводом рову), єврейська жінка віддала німцеві коробочку із золотом, сподіваючись, що той її відпустить. Золото він висипав у свою кишеню, а коробочку викинув. Син єврейки підняв її й почав гратися. Тоді нацист розстріляв матір та хлопчика — пригадують очевидці.¹⁴² В іншому випадку Вольф Окс пригадував, що під час ліквідації гетто його теща врятувалася, давши німцю золоту каблучку.¹⁴³ У зв'язку з цим можна висновувати про те, що ця форма корупції мала амбівалентні наслідки для шансів жертв на виживання. Якщо учасники цих корупційних угод дотримувалися своїх зобов'язань, євреї могли відтермінувати свою загибель. Якщо ж ні, на них все одно очікувала вірна смерть.

Під час розстрілу євреїв змушували роздягатися. Спочатку в них відбирали всі цінності, після чого розстрілювали по 5–6 ос. над заздалегідь підготовленим яром. В акті Надзвичайної державної комісії зазначено, що всі цінності відправляли в Німеччину.¹⁴⁴ Однак це була не вся правда. Чимало майна вбитих жертв осідало на місцях. Їхніми власникам ставали посадовці управ, службовці шуцманшафту, а також звичайні місцеві жителі. Привласнюючи майно вбитих, чимало з цих людей формували певний мовчазний консенсус-згоду навколо вчиненого злочину.

¹⁴¹ Доріс Л. Берген, *Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту* (Київ: "Дух і літера", 2021), 246.

¹⁴² Федір Зубанич, *Посеред крику біди: книга-колаж про українських "Праведників народів світу"* (Київ: Веселка, 2004), 148.

¹⁴³ Wolf Oks, "The Destruction of the Jewish Village of Mizoch."

¹⁴⁴ ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, д. 59, л. 5 зв.-6. ДАРО, ф. Р. 534, оп.1, спр. 3, арк. 196.

Серед місцевого населення до привласнення єврейського майна часто вдавалися ті, кого о. Патрік Дебуа назвав виконавцями “*small death jobs*”.¹⁴⁵ Це були працівники, заборані для виконання різних видів допоміжних геноцидних робіт — викопування та закопування могил, збирання й сортування єврейського одягу та майна, пошук єврейських цінностей тощо.¹⁴⁶ Часто це були молоді чоловіки та жінки, діти чи підлітки, яких для виконання робіт забирали з дому озброєні люди (поліція або ж представники німецької жандармерії).¹⁴⁷ Мізоч не став винятком. Зокрема закопувати могили та сортувати єврейське майно тут змушували місцевих жителів. У всіх джерелах ідеться про те, що це були місцеві чоловіки. Олександр Нестерук, який у 1942 р. був жителем с. Білашів, згадував, як у день розстрілу євреїв з компанією хлопців (4–5 ос.) ішов до Мізоча за покупками. Їх затримали охоронці поблизу рову й повідомили, що хлопці мають засипати ями з тілами вбитих жертв. Їх змусили чекати, коли закінчиться акція, але затриманим пощастило втекти з того місця.¹⁴⁸ Однак інші жителі не змогли уникнути цієї роботи. Зі спогадів старожилів, їхніх безпосередніх родичів (батьків, друзів) змусили закопувати тіла євреїв.¹⁴⁹ Наприклад, Назар Мельник, 1898 р. народження, під час допиту від 20 листопада 1944 р. давав свідчення прокурору Мізоцького р-ну Крюкову про те, як він став очевидцем розстрілу, адже копав ями для вбитих.¹⁵⁰ Можна припустити, що чимало виконавців “*small death jobs*” змогли легально чи нелегально привласнити собі частину єврейського майна.

---

¹⁴⁵ Patrick Desbois, “The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum,” in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives: Conference Presentations* (Washington: Center for advanced Holocaust studies US Holocaust memorial museum, 2013), 96. Детальніше про “small death jobs” та їхню роль у нацистських планах здійснення Голокосту в генеральному окрузі “Волинь-Поділля” див.: Roman Mykhalchuk, “Small death jobs”: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)” in *East European Historical Bulletin*, вып. 15 (Drohobych: Publishing House Helvetica, 2020): 157–65.

¹⁴⁶ Patrick Desbois, “The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum,” in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives: Conference Presentations* (Washington: Center for advanced Holocaust studies US Holocaust memorial museum, 2013), 96–7.

¹⁴⁷ Патрік Дебуа, *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011), 109.

¹⁴⁸ Інтерв’ю з Олександром Нестеруком, 1927 р. н., архів Романа Михальчука, 5 серпня 2016 р.

¹⁴⁹ Інтерв’ю з Вірою Поскребишевою, 1932 р. н., архів Романа Михальчука, 11 серпня 2016 р.; Інтерв’ю з Романом Дмитруком, 1932 р. н., архів Романа Михальчука, 12 серпня 2016 р.

¹⁵⁰ Государственный архив Российской Федерации, ф.-7021, оп. 71, спр. 59, л. 24.

Пограбування гетто

Після ліквідації мізоцького гетто розпочалося масове пограбування його будівель. Наявні джерела дають можливість проаналізувати це питання різнобічно: з позиції вцілілих жертв, представників місцевого населення та винуватців. Грабунок у гетто розпочинали німці. Ашер Гільберг розповів, що під час розгрому гетто стоматолог Абба Фідельман вийшов із бункера, де переховувався разом зі своїм тестем Шейнманом, коли почув, що якщо когось знайдуть у схованці, розстріляють на місці. А. Фідельман вірив, що це врятує його та сім'ю, хоча Шейнман попереджав його, що німцям не варто довіряти. Один із німців справді підійшов до нього і порадив віддати годинник і всі цінності, пообіцявши повернути їх негайно після того, як Фідельман продовжить роботу стоматолога на користь німців. Однак Фідельман загинув одним з перших, його одразу ж відвели до розстрільного рову.¹⁵¹

Після того, як німецькі службовці забрали найцінніше майно, участь у грабунку "дозволили" місцевим українцям. Про це можна дізнатися зі спогадів Янкева Мендюка:

У середу німці почали грабувати решту будинків у гетто і крали все, що забажали. Ми залишились у кривці. У четвер німці дозволили українцям закінчити роботу з розграбування гетто. Ці останні входили у гетто великими групами і з ломами та сокирами рубали стіни, роздирали підлоги та руйнували меблі, щоб знайти приховане єврейське майно.¹⁵²

Уже пізніше Мендюк та інші євреї під час переховування вирішили повернутися в гетто за речами. Коли вони увійшли до свого будинку, то побачили руїни. Двері та вікна були вирвані, меблі — порубані, підлога — розірвана. Повсюди валялося пір'я від розірваних подушок та перин.¹⁵³

Ще одне яскраве свідчення про пограбування мізоцького гетто українським населенням дає невідомий член ОУН. Ідеться про "Щоденник невідомого члена ОУН", в якому оповідач описує грабунок гетто місцевими жителями і загалом дає схвальні оцінки вбивства євреїв Мізоча. Зокрема, у щоденнику автор детально описує процес пограбування місцевими жителями. Автор пише, що після пожежі неєврейське населення влаштувало масовий грабунок будинків гетто. Він вказує на значну роль і чоловіків, і жінок у цьому процесі:

¹⁵¹ Asher Gilberg, Mizoch — its Life and its Annihilation in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5> Roman Mykhalchuk, "I wanted revenge for the shed innocent jewish blood": The resistance of Mizoch jews during the Holocaust," *Eminak*, 2022, 4 (40), 247.

¹⁵² Yankev Mendiuk, *Memories of a Partisan in Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

¹⁵³ Там само.

Починають очищати будинки, які ще не згоріли. Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття. Так, у пеклі, де конають жиди, хлисткий бачить рай. Ще ворушить членами свого тіла, а мужик вже стягає з нього лахміття і залишає його голого. Не один розживеться добром набраним. З-під язика-того полум'я, гарячого вогню, з-під сердитих куль, які годиною свистять над головою, витягають шмаття. Незважаючи, чи потрібно, чи ні, чи варто його нести і в страсі його нести, беруть все.¹⁵⁴

Свідком пограбування гетто місцевими жителями став і єврей Йона Олікер. Маючи намір здатися окупантам після поневірянь у різних місцях, він повертався в містечко і дорогою зустрів українців, “які несли повні мішки награвованого єврейського добра”.¹⁵⁵ Схожу ситуацію описував Довід Фліттер. Коли він разом з іншими євреями-втікачами повертався до будинків гетто, то зустрів на своєму шляху “сяючих від щастя селян”, які задоволено тягли за собою награвоване єврейське майно.¹⁵⁶ Асія Браз також пригадує, як, поневіряючись після розгрому гетто в селах Гільча та Будераж, дорогою натрапила на християнина, який сказав їй, що йде до Мізоча по єврейські пожитки.¹⁵⁷

Грабунок у гетто набув масового характеру. Саме тут було би доречно згадати про “стадний ефект”, який обґрунтував американський соціолог М. Грановеттер. Що більша кількість людей долучалася до грабунку, то меншим ставав “внутрішній психологічний поріг”, за якого інші люди були готові самі взяти в ньому участь. Спрацьовував чинник всездозволеності. Варто підкреслити, що грабіжників у гетто спокушали стереотипні “єврейські скарби”, які можуть бути заховані в потаємних кімнатах, стінах, печач, під порогами тощо.¹⁵⁸ Старожили пригадували, що мізоцькі євреї копали криївки, щоб заховати там золото.¹⁵⁹

Характерна ознака грабунку після ліквідації гетто — участь у ньому селян із сусідніх сіл, про що свідчить чимало усноїсторичних джерел.¹⁶⁰

---

¹⁵⁴ ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 11 зв.

¹⁵⁵ На щастя для Йони Олікера, він зустрів українця, який відмовився його здавати (“Дурний, в яму ще встигнеш”) і намовив Йону втекти. Дав йому шмат хліба і сказав: “Втікай, ховайся” (YVA, 0.3/2223, арк. 10).

¹⁵⁶ Dovid Flitter, “Dovid Flitter Tells His Story,” in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>

¹⁵⁷ Asiya Braz, “Father Saved My Mother from Death with a Speech,” in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz123.html#Page129>

¹⁵⁸ Ольга Белова, Владимир Петрухин, *Еврейский миф в славянской культуре* (Москва: Мосты культуры, 2007), 311–13.

¹⁵⁹ Інтерв'ю з Оленою Волос, 1930 р. н., архів Романа Михальчука, 13 серпня 2016 р.

¹⁶⁰ Інтерв'ю з Ганою Германюк, 1937 р. н., архів Романа Михальчука, 6 серпня 2016 р. Інтерв'ю з Терентієм Германюком, 1936 р. н., архів Романа Михальчука, 30 липня 2016 р. Інтерв'ю з Марією Литвінець, 1928 р. н., архів Романа Михальчука, 8 серпня 2016 р.

У цьому контексті Марія Литвинець зазначала, що грабували "зі всіх сіл, бігли всі".¹⁶¹ Василь Прищепя пригадував, як у гетто "приїжджали із підводами. Брали там ну де що не попалено. Бо ж там попалили дома, хати свої. А де не попалено — то грузили меблі, таке все забирали, везли".¹⁶² А Ганна Германюк свідчила, що одна жінка з с. Білашів приїжджала в мізоцьке гетто по майно підводою з кіньми.¹⁶³ Також наявні відомості про участь мешканців сусіднього с. Кунин у грабунку гетто.¹⁶⁴ Інколи в пошуках матеріальних цінностей шукачі наштовхувалися на євреїв, які переховувалися в гетто, або ж їхніх дітей чи навіть полишених немовлят.¹⁶⁵ У кращому випадку їх залишали в спокої, проте досить часто грабіжники видавали вцілілих євреїв, щоб спокійно продовжити свою справу й позбутися незручних свідків. Зокрема, Янкев Мендюк згадував, що йому довелося спостерігати, переховуючись у розгромленому гетто: "Шукаючи речі для крадіжки, українські вбивці знайшли схованку на горищі наших сусідів, сім'ї Бронштейнів. Незабаром вони залучили німців, які підірвали кривку гранатами і задушили всіх вижилих".¹⁶⁶

Джордж Ганзберг пригадував, що 15 жовтня 1942 р. прийшли люди, які говорили українською мовою, щоб забрати колоди його батька, котрого добре знали, адже згадували його ім'я: "Гей, це колоди Іцака. Візьmemo завтра коня з возом і заберемо колоди".¹⁶⁷ Інший єврей Ісаак Розенблат, який переховувався на горищі будинку, зазначав, що на третю ніч після розгрому гетто "прийшли українці до будинків, щоб вкрати, забрати з дому все, щоб можна було забрати, одним словом, вони штурмували будинки і забирали усі речі. І все це, — можна було почути все це, знаходячись на горищі будинку, звідки було чути все, що відбувалося внизу".¹⁶⁸

Часто в жителів не виходило привласнити єврейські речі, бо в справу їхнього розкрадання втручалися шуцмани, які охороняли гетто. Наприклад, 17 жовтня 1942 р., через чотири дні після розгрому гетто в Мізочі, автор згаданого вище щоденника нотував, що коли їхав на підводі з Дерманя в Мізоч, то помітив шуцмана, який силою забрав кілька мішків колишнього єврейського "добра" (майна) в людей, котрі його підхопили з руїн спаленого гетто. Він описував жахливий вигляд Мізоча після пожежі й стверджував, що "дорога завалена жидівською мебеллю, яку успіли викинути".¹⁶⁹

¹⁶¹ Інтерв'ю з Марією Литвинець, 1928 р. н., архів Романа Михальчука, 8 серпня 2016 р.

¹⁶² Інтерв'ю з Василем Прищепою, 1931 р. н., архів Романа Михальчука, 6 серпня 2016 р.

¹⁶³ Інтерв'ю з Ганною Германюк, 1937 р. н., архів Романа Михальчука, 6 серпня 2016 р.

¹⁶⁴ Інтерв'ю з Терентієм Германюком, 1936 р. н., архів Романа Михальчука, 30 липня 2016 р.

¹⁶⁵ Інтерв'ю з Марією Литвинець, 1928 р. н., архів Романа Михальчука, 8 серпня 2016 р.

¹⁶⁶ "Memories of a Partisan by Yankev Mendiuk," *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

¹⁶⁷ USC SFI VHA, Testimony 46431.

¹⁶⁸ Ibid., Testimony 38507.

¹⁶⁹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 12 зв.

Цікаво, що в записі від 8 грудня 1942 р., коли автор щоденника навідувався до мізоцької районної управи, він побував у квартирі Андрія,¹⁷⁰ що розташовувалася “поміж жидівським гетто”. Це свідчення — одне з тих, що вказує на можливість використання єврейських будівель місцевим населенням (можливо, чиновниками) після вбивства попередніх власників. На місці автор помітив “страшні полежані жидівські руїни”, а біля дверей — купу сміття.¹⁷¹

Загалом гетто грабували жінки, чоловіки, діти — люди всіх вікових і гендерних категорій. Можна припустити, що жіноча мотивація участі в пограбуванні могла впливати із усталених гендерних ролей у традиційних українських сім'ях. Як “господині”, жінки могли не хотіти втратити шанс стати власницями таких предметів домашнього вжитку, як подушки, перини, посуд, одяг, прикраси, що в роки війни були дефіцитними товарами. Саме тому в джерелах (як усних, так і письмових), що висвітлюють пограбування євреїв місцевими жителями, найбільшу кількість згадок про жінок маємо саме тоді, коли йдеться про пограбування будинків розгромленого гетто.

Варто відзначити, що деякі мешканці різко негативно ставилися до придбання єврейського майна. Для них заволодіння майном жертв після їхнього розстрілу навіть легальним способом було неприйнятним, і вони засуджували такі факти.¹⁷² Подібна поведінка певною мірою була пов'язана з уявленнями про те, що здобуте в такий спосіб майно не принесе щастя, адже на ньому відбиток “людських сліз”. Схожі описи знаходимо не лише в свідченнях мізочан, які були очевидцями подій Голокосту,¹⁷³ але й у народній традиції.¹⁷⁴

Де-юре (згідно з нацистським окупаційним законодавством) єврейське майно повинно було належати державі, а його розкрадачі заслуговували смертної кари. Однак офіційна реакція посадовців часто відрізнялася від визначеної на папері. На практиці місцеві представники нацистської адміністрації, очільники управ, поліцейські самі були причетні до розкрадання єврейського майна, нерідко співпрацюючи з місцевими жителями. Отже, відбувалися взаємовигідні обом сторонам процеси. На цю ситуацію впливав і факт земляцтва. Наприклад, щоб мати можливість грабувати гетто, жителі Мізоча та сусідніх сіл підкуповували знайомих земляків-поліцейських

¹⁷⁰ Ідентифікувати особу Андрія не вийшло. Очевидно, це був місцевий житель або представник міської чи районної адміністрації.

¹⁷¹ ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 27 зв.

¹⁷² Роман Михальчук, “Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній окрузі “Волинь-Поділля”: фокус місцевого неєврейського населення”, *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Реферований щорічний журнал*, вип. 13 (Дніпро, Інститут “Ткума”; ПП “Ліра ЛТД”, 2021), 70.

¹⁷³ Інтерв'ю з Терентієм Германюком 1936 р. н., архів Романа Михальчука, 30 липня 2016 р.

¹⁷⁴ Ольга Белова, Владимир Петрухин, *Єврейський миф в славянській культурі* (Москва: Мости культури, 2007), 310–11.

продуктами харчування (горілка, яйця тощо).¹⁷⁵ У цьому контексті дослідник Михайло Куницький висноує, що до рук центральних державних інституцій Райху потрапила відносно невелика частина власності євреїв. Найбільш вартісні речі та дорогоцінності розграбували німецькі та місцеві поліційні формування, а також місцеве населення.¹⁷⁶ Це все неодмінно призводило до колаборації. Мартін Дін влучно зазначав, що можливість набуття предметів домашнього вжитку та єврейського одягу часто була каталізатором/мотиватором різних форм співучасті в злочині ще на етапі його реалізації.¹⁷⁷ Грабунок міг виконувати й легітимізаційні функції: він ніби постфактум поставав актом схвалення/колективної згоди навколо масового вбивства євреїв серед українського населення містечка та навколишніх сіл.

Варто відзначити, що розграбування мізоцького ґетто місцевими мешканцями — це процес, що безпосередньо позначився на долі вцілілих, які переховувалися на території ґетто. Зіткнувшись із вцілілими євреями, грабіжники часто видавали їх, щоб спокійно продовжити свою справу. Отже, завдяки грабунку нацистська окупаційна влада змогла завдяки місцевому населенню виявити значно більшу кількість втікачів, які уникнули трагічної долі під час ліквідації мізоцького ґетто.

Торгівля майном убитих євреїв

Зібране під час розстрілів єврейське майно (переважно одяг та взуття) підлягало сортуванню. Найкращий одяг забирали німці та поліцейські, решту — продавали місцевому населенню. Відповідальність за охорону та сортування майна в перші дні під час та після розстрілів покладали на виконавців "*small death jobs*". Останні часто використовували цю можливість для того, щоб забрати частину речей собі та навіть давали можливість іншим жителям скористатися шансом узяти єврейські речі безкоштовно. Зі слів Володимира Бідюка, коли в рівчаку лежав єврейський одяг, відповідальний за нього говорив мешканцям: "Ідіть там, вибирайте собі".¹⁷⁸

Можливістю заволодіти майном жертв могли скористатися й люди на керівних посадах. Зокрема Ананій Омельчук в 1945 р. свідчив про директора мізоцького лісозаводу Івана Рублевського, який привласнював речі вбитих євреїв. Він зазначав, що був свідком, коли після акції ввечері І. Рублевський переносив одяг убитих жертв. У своїх свідченнях він посилався на жительку Мізоча Ольгу Омельчук, яка могла би підтвердити його слова.¹⁷⁹ На світлинах

¹⁷⁵ Інтерв'ю з Неонілою Паньохою, 1929 р. н., архів Романа Михальчука, 25 липня 2016 р.

¹⁷⁶ Михайло Куницький, *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" 1941-1944 рр.* (Автореф. дис. докт. іст. наук, Переяслав-Хмельницький, 2014), 21.

¹⁷⁷ Martin Dean, "Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe," 131.

¹⁷⁸ YIU, Testimony 574U.

¹⁷⁹ ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 1495, архівна кримінальна справа І. І. Рублевського, арк. 15-15 зв.

Фото 1, 2. Роздягнуті перед стратою єврейські жінки та діти в Мізочі, 14 жовтня 1942 р.¹

екстермінації мізоцьких євреїв видно хаотично розкиданий одяг поряд із жертвами (фото 1, 2).¹⁸⁰ Саме цей одяг став об'єктом масового привласнення з боку місцевого населення.

Після завершення акції вбивства зібрані речі доставляли в пункти зберігання та продажу. Із цього приводу Ян Грабовський зазначає, що готовність Німеччини поділитися награваним з українцями, поляками, білорусами чи балтами була формою уникнути хаосу та дикого пограбування спустошених ґетто, яке часто відбувалося. Отже, через місцевих “охоронців колишнього єврейського майна” та уповноважених посадовців проводили продаж товарів на публічних торгах.¹⁸² Ціни на такий уживаний товар були, як правило, незначні, що робило його доступним для місцевих жителів.

¹⁸⁰ Дослідниця візуального зображення процесу вбивства Міхаела Кріст у своїй статті про фото розстрілу мізоцьких євреїв звертає увагу на те, що світліни, зроблені в Мізочі, вирізняються на тлі всіх відомих фото масових розстрілів, оскільки вони в особливий спосіб показують жертв як вразливих та незахищених людей. На чотирьох знімках з п'яти видно, що деякі приречені повністю оголені; на трьох — майже всі без одягу. Їхня нагота спантеличує, адже особливо явно проступають незахищеність і вразливість жінок і дітей. Роздягання жертв полегшувало завдання злочинцям, оскільки відтепер їхні мішені зливалися в суцільну юрбу оголених тіл, серед котрих уже не можна було ідентифікувати особистість, відчутти до неї жалість або співчуття. Можливо, це істотно позначилося на поведінці деяких вбивць. Ясна річ, що охороняти голих людей було легше, оскільки мало хто зміг би втекти з місця масового розстрілу без одягу. Окрім цього, так було простіше розбирати речі жертв, залишені на землі (Міхаела Кріст, “Світліни, що містять насильство. Демонстрація й перегляд зображень жорстокості та страждань”, *Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944* (Київ: Фамільна друкарня “Huss”, 2021), 318–20. United States Holocaust Memorial Museum, № 17876, № 17877. Також опубліковано в *Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944. Каталог виставки музею “Топографія Терору”* (Київ: Фамільна друкарня “Huss”, 2021), 53–54.

¹⁸¹ *United States Holocaust Memorial Museum Photograph*, № 17876, № 17877; Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944. Каталог виставки музею “Топографія терору” (Київ: Фамільна друкарня “Huss”, 2021), 53–54.

¹⁸² Jan Grabowski, “Natura abhorret Vacuum,” 193.

У великих містах єврейські речі часто спочатку звозили в синагоги, де перед продажем їх чистили від бруду та крові. У Мізочі синагога згоріла під час повстання євреїв у ґетто в 1942 р., тому одяг звозили в адміністративні установи й потім продавали.

Українка Марія Максименко пригадувала, що місцевим жителям продавали майно євреїв в єврейських будинках.¹⁸³ Натомість Василь Прищепка свідчив, що продаж єврейського майна відбувався в магазині, на місці якого зараз розташована пожежна станція. Продаж здійснював "німець",¹⁸⁴ а покупці на підводах з'їжджалися з сусідніх сіл. Свідок досить детально описує цю процедуру:

Такий магазин був, от, держали там зерно. Туди ті лахи звозили і продавали. Тоді в магазинах нічого не було. Там якась маринарка, якесь пальто, якесь той.. І люди йшли туди. А німець на столі стояв — стіл там у дверей, — йому на палку подавали [щось з одягу] і він показує [це]. Там люди з кіньми, з підводами з селів поприїжджали. "Хто скільки?" — значить, так каже по-польськи чи по-якому. Каже [хтось], що стільки і він — гоп, і кинув. Гроші, значить, передають йому.. І так продав все, що там було.¹⁸⁵

Зважаючи на те, що подібні розпродажі німецька окупаційна адміністрація влаштовувала повсюдно, малоімовірно, щоб мешканці Мізоча не знали про них до вбивства євреїв. Це могло нейтралізувати/зменшити рівень допомоги жертвам у переддень та під час акції масового вбивства. Такі дії окупаційної адміністрації також легітимізували політику геноциду серед місцевих спільнот, надаючи їм можливість отримати бодай незначну вигоду.

Порятунок за гроші

Не всі євреї загинули під час ліквідації мізоцького ґетто. Частина потягло врятуватися через втечу або перебувши в якійсь схованці напередодні чи під час акції масового вбивства. Перед уцілілими євреями постала проблема пошуку допомоги та притулку в своїх неєврейських сусідів. Лише з їхньою допомогою існував шанс пережити війну. Помічники євреїв з числа

¹⁸³ Інтерв'ю з Марією Максименко 1932 р. н., архів Романа Михальчука, 11 серпня 2016 р. Роман Михальчук, "Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усноїсторичного проекту у липні-серпні 2016 р.)", *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ*, вип. 29 (Рівне, 2017), 271.

¹⁸⁴ Цікаво, що в більшості випадків функцію з продажу майна вбитих жертв німці передавали службовцям місцевих адміністрацій (міських та районних управ). Можливо, оповідач не добре пам'ятає або ж не хоче говорити під запис про організаційну роль у таких розпродажах службовців районної управи — своїх сусідів.

¹⁸⁵ Андрій Усач, "То не німці.": місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноїсторичних свідченнях", *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко* (Київ: АРТ КНИГА, 2021), 158.

християнського населення зовсім не завжди керувалися альтруїстичними мотивами. Значна частина населення (якщо не більшість) переховувала євреїв з меркантильною метою. На думку білоруського дослідника Євгена Розенבלата, "платних" рятівників було більше ніж "безкоштовних".¹⁸⁶

Цей аспект порятунку за гроші трапляється в багатьох свідченнях вцілілих євреїв. Наприклад, Софія Горнштейн пригадує, що перед тим, як прийти до мізоцької родини Слободюків (яка допомагала їй врятуватися, не вимагаючи за це плату), Софія перебувала в іншій знайомій подружці, якій в обмін на допомогу передала свої матеріальні цінності: "Я вже тиждень була у., теж подружка, там оставила їм свої кульчата і марки, скільки мені ще тато вложив у кишень". Однак її досить швидко попросили звідти піти. Тому Софія Горнштейн звернулася з проханням про допомогу до своєї шкільної подружки Марії Слободюк.¹⁸⁷ Іншим разом, коли Софія навідалася до попередніх помічників вдруге і запитала про єврейку Дору, яка в них переховувалася, їй відповіли, що її забрали. Отже, у власних свідченнях Софія зазначила: "Про них згадувати не хочу, бо вони все робили за гроші".¹⁸⁸

Інша мізоцька єврейка Клер Борен зазначала, що один фольксдойч переховував її з матір'ю за гроші. Деяким рятівникам потрібен був матеріальний стимул. Наприклад, чех, який спочатку переховував Клер та її мати безкоштовно, згодом повідомив, що надалі не може їх утримувати, адже німці проводять постійні обшуки для виявлення євреїв. Після цього єврейки викопали на власному подвір'ї золото і повернулися до цього чеха вже з платою за допомогу. Це дозволило їм ще деякий час залишатися в нього.¹⁸⁹

Макс Вельтфрайнт розповідав, що коли він з іншими євреями переховувався в лісі після розгрому гетто, то кілька селян погодилися надати їм притулок та їжу в обмін на обіцянку, що вони заплатять за допомогу. Вельтфрайнт не уточнив, у чому полягала оплата.¹⁹⁰ В іншій частині свідчення він згадував, що в с. Борщівка-Чеська вони подарували костюм чеху, який їх переховував. Проте останній нібито нічого не вимагав, а навпаки був радий їм допомогти.¹⁹¹ Почасті матеріальні ресурси були потрібні навіть тим поміч-

¹⁸⁶ Евгений Розенблат, "Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: праведники и праведные", *Холокост: новые исследования и материалы: материалы*, т. IV, вып. 37 (Москва: Сефер, 2011), 81.

¹⁸⁷ YVA, M.31. File 5445/7233, арк. 11.

¹⁸⁸ Ibid., арк. 12.

¹⁸⁹ USC SFI VHA, 18572. Також див. у статті: Роман Михальчук, "Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США", *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник "Велика Волинь"*, Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 13–14 вересня 2021), вип. 62 (Бердичів, 2021), 231–32.

¹⁹⁰ Max Weltfreint, "How I Was Saved from Death in Mizoch," in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

¹⁹¹ Ibid.

никам, які діяли на більш альтруїстичних засадах. Щоб тривалий час годувати євреїв, вони потребували чималих матеріальних ресурсів. Саме тому на рівці спогадів очевидців платню "за їжу" подекуди нелегко відрізнити від оплати послуг за переховування.

Траплялися й такі випадки, що, усвідомивши небезпеку, неєврейські сусіди повертали отримане майно та просили євреїв піти. Той же Макс Вельтфрайнт згадував, що один українець в Мізочі переховував кілька євреїв. Спочатку вони домовилися, що в обмін на костюм він переховуватиме їх протягом двох місяців. Однак це тривало недовго. Через кілька днів українець прийшов із костюмом і сказав, що заради їхньої ж безпеки їм слід піти, оскільки в той час загострилося протистояння між українцями та поляками. М. Вельтфрайнт згадував: "щойно настала ніч, ми вийшли з його дому й побачили.. чули їхні накази і думали, що наш кінець близький. Вночі вони захопили польську частину [населеного пункту] і вирізали її населення".¹⁹² У цьому випадку помічник євреїв проявив значний рівень благородства: він не лише попередив їх про зумовлену українсько-польським конфліктом небезпеку, але й повернув костюм, що його отримав як плату за свої послуги.

Коли під час переховування Йона Олікер зайшов до одного селянина із проханням про допомогу, той попросив у нього віддати свою "маринарку" (піджак). Замість цього Йона отримав подертий селянський жупан.¹⁹³ Наявність матеріальних ресурсів давала більші шанси на порятунок у багатьох вимірах. Це наочно ілюструє приклад Гали Копит. Одна жінка, що мешкала неподалік від с. Гурби, погодилася віддати їй документи свого покійного сина, які, зрештою, врятували життя Г. Копит. Жінка змогла заплатити за ці документи, в іншому випадку її очікувала би смерть.¹⁹⁴ У разі дотримання представниками неєврейського населення договірних зобов'язань, економічні обміни могли позитивно позначитися на шансах євреїв вижити.

Проте в умовах страху покарання зовсім не всі люди дотримувалися неформальних угод. Подекуди страх покарання спонукав їх відмовитися від надання обіцяної за плату допомоги. Наприклад, Йону Олікера з іншими євреями переховувала чешка в с. Будераж Чеський. Їй за тиждень переховування дали черевики й перстень, але її чоловік був незадоволений, постійно говорив дружині, що "вони тебе до гробу заведуть". Тому Олікер швидко залишив це місце переховування, хоча інша єврейка Ліза залишилися там зі своїм сином.¹⁹⁵ Єврейка Гала Копит після розгрому гетто попросила дозволу в однієї мізоцької селянки залишитися в неї до вечора. Вона дала їй свій годинник. Коли ж стемніло, селянка сказала: "Маєш йти, зараз прийде мій чоловік".¹⁹⁶

---

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ YVA, 0.3/2223, арк. 10.

¹⁹⁴ Ibid., 9.

¹⁹⁵ Ibid., 11.

¹⁹⁶ Ibid., 7.

На жаль, траплялися й такі випадки, коли окремі переховувачі не лише відмовлялися від своїх зобов’язань, але й, отримавши бажану вигоду, здавали євреїв у поліцію. За свідченням Неоніли Паньохи, в с. Дермань якийсь чоловік за золото переховував кількох мізоцьких євреїв, однак, взявши цінності, він, зрештою, здав їх органам влади. Свої слова Паньоха підсумовує: “Дехто спасся — так тут свої повбивали”.¹⁹⁷

В окремих випадках люди використовували працю євреїв як плату за послуги з переховування чи захисту. Про такі випадки пише співавтор цього дослідження Петро Долганов у своїй попередній статті “Бенефеціари Голокосту”.¹⁹⁸ Використання праці євреїв мало амбівалентні наслідки для жертв Голокосту: якщо християнські сусіди євреїв дотримувалися своїх зобов’язань та забезпечували належний захист і харчування в обмін на працю, це допомагало євреям вижити. Якщо ж вони не виконували обіцянки, такі взаємини могли призвести до смерті. Джерела вкрай мало розповідають про такі випадки під час Голокосту в Мізочі. Проте Іван-Павло Химка у своїй останній монографії наводить приклад того, як бійці УПА поблизу Мізоча створили “табір праці”, в якому експлуатували євреїв задля своїх потреб в обмін на захист.¹⁹⁹ Про схожий випадок, коли УПА використовували працю близько 40 євреїв у лісах поблизу Степаня, пише співавтор цієї статті (Петро Долганов²⁰⁰). Із наближенням Червоної армії бійці УПА вбили цих незручних свідків. На цей та багато інших випадків також посилається й Іван-Павло Химка. Проте відзначимо, що у випадку Мізоча він дає лише коротку згадку-припущення про можливість існування такого “табору праці”. Химка посилається лише на одне джерело, яке ми також використовували у цій статті, — свідчення Вольфа Окса.²⁰¹ Очевидець зазначив таке: “Вночі хлопець повів мене до Семена, свого батька, який був ватажком бандерівських банд. Але банди Бандери тоді боролися лише за незалежну Україну, а не проти євреїв, і він привів мене та групу євреїв до табору, до ями на острові”.²⁰² Уже через вісім днів Вольф Окс залишив це місце, бо дуже багато людей помирало від епідемії тифу й не було жодних медичних засобів для лікування. Жодних інших свідчень про те, який саме “табір” мав на увазі Вольф Окс, нам знайти не вдалося. У його свідченнях не йдеться про “табір праці”, вживається лише слово “табір”. Припускаємо, Іван-Павло Химка використав цей приклад у своїй монографії як припущення за аналогією: оскільки він встановив чимало інших випадків експлуатації УПА праці євреїв на

¹⁹⁷ Інтерв’ю з Неонілою Паньохою, 1929 р. н., архів Романа Михальчука, 25 липня 2016 р.

¹⁹⁸ Петро Долганов, “Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації”, *Місто: історія, культура, суспільство* 9 (2020), 71.

¹⁹⁹ John-Paul Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust. OUN and UPA’s Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021), 508 (408).

²⁰⁰ Петро Долганов, “Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації”, 80.

²⁰¹ Wolf Oks, “The Destruction of the Jewish Village of Mizoch.”

²⁰² Ibid.

теренах Західної Волині, то припустив, що і в цій ситуації могло йтися про щось аналогічне. Проте, на нашу думку, для таких висновків щодо Мізоча недостатньо одного неконкретного свідчення, хоча ми визнаємо факт наявності подібних форм експлуатації праці євреїв бійцями УПА на інших територіях Західної Волині. У багатьох випадках цих євреїв розстрілювали із наближенням лінії фронту.

Полювання задля наживи

Проблема наживи виринає в багатьох свідченнях мізоцьких євреїв і як спонук до полювання на них. Заохочені перспективою вигоди, окремі місцеві жителі влаштовували полювання на тих вцілілих євреїв, які переховувалися в навколишніх лісах чи будинках сусідів. Окупаційна влада обіцяла винагороду кожному, хто повідомить про місце перебування чи сам приведе євреїв. Інколи винагороду можна було отримати й від самих євреїв, які платили тільки за те, щоб їх відпустили. За свідченнями Янкева Мендюка, він з групою євреїв кілька разів був змушений відкуплятися від селян-українців, які полювали за ними. Перший такий випадок трапився з ним в одному з сіл поблизу Мізоча. Місцеві селяни мали намір видати євреїв окупантам. Вмовляння відпустити не діяли, доки євреї не віддали шантажистам гроші та коштовності, які зберігалися в них ще з часів існування гетто. Після того, як євреї втекли до лісу, ситуація знову повторилася. Місцеві селяни ще раз вистежили їх і, лише отримавши певні кошти, залишили євреїв у спокої. Проте вони й надалі поширювали чутки про те, що в сусідньому лісі переховуються чотири євреї.

Доріс Берген аналізує таку поведінку з урахуванням катастрофічного економічного становища та високого рівня бідності мешканців Східної Європи, внаслідок чого людське життя вартувало дуже мало.²⁰³ На прикладі Польщі Ян Грабовський розглядає випадки винагороди за "доставку" євреїв до органів влади або ж за надання інформації про місце їхнього перебування. Вона могла становити чотири фунти цукру або дві пляшки горілки на людину. Навіть коли цінність єврейського життя зменшилася, нагороди за смерть євреїв неухильно зростали. За словами одного єврейського свідка, полювання на євреїв у сільській місцевості стало таким звичним явищем, що поблизу ліквідованих гетто "навіть собаки звикли до звуку пострілів".²⁰⁴ Припускаємо, що зовсім не останню роль у цьому могла відіграти катастрофічна бідність у поєднанні з воєнною скрутою.

Приголомшливою є історія Ісаака Розенблата з м. Мізоч, якого за винагороду переслідували вчорашні друзі-пастухи. І. Розенблат очікував від них підтримки, однак отримав таку відповідь: "Єврею, ми тебе здамо, нам

²⁰³ Доріс Л. Берген, *Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту* (Київ, "Дух і літера", 2021), 192.

²⁰⁴ Jan Grabowski, "Natura abhorret Vacuum," 197–98.

потрібен твій одяг, ми тебе здамо поліцейським».²⁰⁵ Вони сильно побили його та продовжували переслідувати ще деякий час. Однак Ісаак зміг втекти. Він також пригадає українця на прізвище Шуляк, який зловив його на дорозі, побив і хотів здати в Мізоч за винагороду.

Заради збагачення місцеві жителі часто не гребували засобами. Гала Копит переховувалася від хлопців, які шукали її для шантажу та грабунку. Сидячи в ямі, вона чула: "Єврейка, певно, має золото!"²⁰⁶ Дещо згодом, ідучи дорогою до польського с. Гурби, вона натрапила на молодого хлопця, який також шантажував її. Щоб врятуватися від нього, Г. Копит віддала свою брошку зі словами: "Маєш цю брошку. Даси своїй дівчині. А мене відпусти. Бачиш, яка я нещасна. Покажи мені лише дорогу до села Гурби"²⁰⁷

Погрози та шантаж не були поодиноким формою поведінки місцевого населення. Його практикували, як місцеві жителі, так і представники влади, зокрема поліцейські, які мали кращі можливості до застосування примусу. Мізоцький поліцейський Георгій Коломієць не лише побив єврейку Гохман та забрав її одяг, але й наказав їй принести 2 тис. крб., погрожуючи арештом.²⁰⁸ Мізоцька єврейка Пелла Мізоч розповідає про вбивство поліцейським Виногородським свого брата Мотера. Спочатку він пограбував їх, а потім допитав брата, щоб вибити з нього зізнання про те, де переховуються інші євреї. На четвертий день арешту, за свідченнями Пелли, Виногородський особисто вбив її брата Мотера.²⁰⁹

Траплялося, що до вбивств євреїв вдавалися не лише службовці допоміжної поліції, але й звичайні жителі. Василь Прищепка згадував про долю єврейського товариша Хуніка, який тривалий час переховувався в різних місцях, зокрема перебував у закинутому будинку, куди навідався місцевий житель з метою грабунку: "Якийсь мужик приїхав зривати тую жесь [з покрівлі будинку]. Шоб він [Хунік] не виказав хто і що там [грабує] і, воппем, його десь забив тоже"²¹⁰

Як зазначає Іцхак Арад, поведінка місцевого населення сприяла нацистській політиці, адже єврей, щоб врятуватися, потребував допомоги з боку місцевих жителів: надання притулку, їжі, забезпечення арійськими документами тощо. Без такої допомоги в єврея, який боровся за життя, не було жодного шансу врятуватися (окрім хіба що перебування в глибших районах

---

²⁰⁵ USC SFI VHA, 38507. Також див. у статті: Роман Михальчук, "Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США, 228.

²⁰⁶ YVA, 0.3/2232, арк. 8.

²⁰⁷ Ibid., 8.

²⁰⁸ АУ СБУ в Рівненській області, спр. 3444, архівна кримінальна справа Г. Я. Коломійця, арк. 67- 67 зв.

²⁰⁹ Там само, спр. 12463, архівна кримінальна справа В. М. Виногородського, арк. 15.

²¹⁰ Інтерв'ю з Василем Прищепою, 1931 р. н., архів Романа Михальчука, 6 серпня 2016 р.; Андрій Усач, "То не німці..": місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях, 154.

густого лісу або вступу в партизанські загони, однак ці опції часто були недоступні).²¹¹ Жага ж матеріальної наживи часто мобілізувала найганебніші людські інстинкти, що понижувало шанси євреїв на виживання. Як зазначає Тімоті Снайдер, на велику частину місцевого неєврейського населення мала розбещувальний вплив перспектива заволодіти єврейським майном, і багато хто почав дивитися на вбивство євреїв з позиції власних економічних інтересів.²¹² Ці речі нерозривно пов'язані між собою, грабунок завжди був супутником війни.

Пошуки єврейського золота в повоєнний період

Інтерес до єврейського майна зберігався і в післявоєнний період, коли більшість євреїв Мізоча вже загинула. Це не було особливістю Мізоча, а радше спільною характеристикою тих процесів, що відбувалися з єврейським майном в післявоєнний період у місцях колишнього проживання та вбивства євреїв. Переважно це стосувалося єврейських будівель, які ставали власністю місцевих жителів — неєвреїв (часто представників уже радянської місцевої влади), та місць масових вбивств, де могли бути цінні речі. Майно вбитих євреїв цікавило місцевих жителів і відразу після акцій вбивства, і після завершення війни в роки радянської влади та за часів незалежної України.²¹³ Причиною цього могли стати як економічні чинники (складне матеріальне становище населення, розруха в післявоєнний період), так і міт про так зване "єврейське золото" (переконання в казковому багатстві євреїв). Наявність цього міту часто спонукала місцевих жителів до різних проявів авантюризму.

Вказані процеси відбувалися і в Мізочі. Василь Прищепа згадував, що в кінці 1940-х рр. ХХ ст. масове поховання євреїв у Мізочі кілька разів розкопували мародери: "Бо євреї вони багаті люди були. Вони — комерсанти. Більше зуби не просто такії ставили, а золоті зуби".²¹⁴

Людмила Підтопта пригадувала, як підлітком пасла худобу з іншими дітьми. Це був 1957 р. Вона помітила розкопаний рів. Мародери розкопали місце розстрілу, де було видно різні предмети: "Ми бачили волосся, зуби, кості й маленькі такі синенькі гудзички, які пришивалися до сорочок".²¹⁵

²¹¹ Арад Ицхак, *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945)*, 618.

²¹² Тімоті Снайдер, "Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921-1945 рр.", в Рей Брандон, Венді Лауер, ред., *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення* (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015), 142.

²¹³ Роман Михальчук, "Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля»: фокус місцевого неєврейського населення", *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Реферований щорічний журнал*, вип. 13 (Дніпро: Інститут "Ткума"; ПП "Ліра ЛТД", 2021), 61.

²¹⁴ Андрій Усач, "То не німці.": місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях", 157.

²¹⁵ Інтерв'ю з Людмилою Підтоптою, 1945 р. н., архів Романа Михальчука, 9 серпня 2016 р.

На території колишнього гетто в радянський період теж знаходили дорогоцінності. Зокрема, відомо, що в радянський час вирито горщик з золотом (локація біля сучасного пам’ятника Богдану Хмельницькому²¹⁶). Упродовж 1952–54 рр. мізочани знову здійснювали там нелегальні розкопки.²¹⁷ Вони також знайшли золото біля сучасної лікарні, де колись “єврей бив олій”,²¹⁸ а також цінності біля універмагу (сучасний ЕКО-маркет) і приміщення райкому (приміщення сучасної лікарні).²¹⁹

Флітер із жалем пригадує післявоєнне становище в Мізочі. Він констатує, що співники німців й антисеміти швидко адаптувалися до реалій нового режиму, знову обіймаючи всі важливі посади. Якось він навідався в місцеве НКВС і вказав на вбивць євреїв, яких знав поіменно. Він вимагав, щоб вони були покарані. Зокрема Д. Флітер вказував на дружину пекаря, яка, за його словами, відіграла значну роль у злочинах проти євреїв, зокрема називала, кого потрібно грабувати. У її підвалі Д. Флітер знайшов величезну кількість вкрадених єврейських речей. Однак він був змушений дозволити їй зберегти ці речі в себе через страх перед антисемітизмом, який існував навіть після поразки німців. Життя Д. Флітера було під загрозою, про що його попередила радянська служба безпеки. “Земля справді палала під моїми ногами. Я бачив, як світ ставиться до євреїв, і мене охопила ворожнеча й горе”, — зазначав він у своїй спогадах. Зрештою, Д. Флітеру довелося залишити Мізоч та переїхати до безпечнішого Рівного, в якому його знали не так багато людей.

Чудову рефлексію про підсумки нацистської окупації Мізоча можна знайти в спогадах Ашера Гілберга. Він зазначав, що в Мізочі не залишилося й сліду від єврейського народу: “І лише в українських будинках можна знайти свідчення про багате і яскраве єврейське життя у вигляді одягу, посуду, меблів, прикрас. Єврейське життя в Мізочі передчасно обірвалось в самому розквіті; його знищили жорстоко і віроломно”.²²⁰

Висновки

Поведінка місцевого неєврейського населення під час Голокосту подекуди мала амбівалентні наслідки для жертв Голокосту. Її вкрай складно класифікувати та типологізувати, адже межі між різними формами отримання

---

²¹⁶ Інтерв’ю з Володимиром Бідюком, 1924 р. н., архів Романа Михальчука, 8 серпня 2006 р.

²¹⁷ Інтерв’ю з Оленою Волос, 1930 р. н., архів Романа Михальчука, 13 серпня 2016 р.; Роман Михальчук, “Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усноїсторичного проекту у липні-серпні 2016 р.)”, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ*, вип. 29 (Рівне, 2017), 271.

²¹⁸ Інтерв’ю з Марією Литвинець, 1928 р. н., архів Романа Михальчука, 8 серпня 2016 р.

²¹⁹ Інтерв’ю з Анатолієм Криворучко, 1944 р. н., архів Романа Михальчука, 4 серпня 2016 р.

²²⁰ Asher Gilberg, Mizoch — its Life and its Annihilation, in *Memorial Book of Mizocz*, assessed: 08.04.23, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

зиску в реальному житті були дуже розмиті. У цій статті обґрунтовано думку про те, що значна кількість місцевого населення не залишалася осторонь у ролі пасивних спостерігачів, а активно втягувалася в геноцидний процес як допомагаючи його жертвам, так і полюючи на них або ж зраджуючи їх з міркувань матеріальної вигоди. Серед основних форм набуття єврейського майна місцевим населенням — офіційна та неофіційна купівля, участь у грабунках, нерівноправний обмін продуктами харчування під час існування гетто, надання послуг із порятунку за гроші та полювання на євреїв для отримання винагороди або ж їх пограбування тощо. Більшість цих форм можна поділити на офіційні/легальні (санкціоновані нацистською окупаційною владою) та неофіційні (квасілегальні).

Частина жителів купувала єврейські речі через нагальну необхідність в умовах воєнного часу. Наприклад, взуття в умовах Другої світової війни перетворилося на дуже дефіцитний і малодоступний товар. З другого боку, такі дії покупців інколи можна оцінювати як факт легітимації геноцидної політики нацистської влади.

До участі в присвоєнні єврейського майна чи не найактивніше долучалися службовці районної управи та допоміжної поліції. Саме в них було найбільше шансів на отримання найкращого одягу чи будинків євреїв. Атмосфера роботи в поліцейських органах часто спонукала до злочинних дій щодо жертв. Комендант часто дарував своїм підлеглим награбоване майно, зокрема костюми. Поліцейські мали красивий одяг і постійно вживали спиртні напої. Вони вихваляли своє керівництво за можливість мати матеріальні переваги від служби (отримувати за рахунок єврейського населення). Поведінку поліцейських, звісно, можуть пояснювати як мотиви жадоби, так і такі психологічні чинники, як покірність авторитету (насиленство продиктоване наказами зверху) або ж конформізм (приспосовування до дій і думок більшості колег). Істотну роль могли відіграти й націоналістичні переконання та антисемітизм окремих службовців (антисемітські переконання в "жидобільшовицькому" характері радянської влади або ж "нечесних шляхах" набуття євреями свого майна). Наявні джерела не дозволяють точно встановити мотиви дій службовців допоміжної поліції, але можна припустити, що бажання вигоди відіграло тут зовсім не останню роль.

Перспектива заволодіти майном євреїв сприяла налагодженню співпраці службовців місцевої управи, допоміжної поліції та інших мешканців навколишніх населених пунктів. Усе це формувало один з ключових складників для функціональної колаборації під час Голокосту. Можливість заволодіти єврейським майном була своєрідною платою, яка дозволяла німцям чинити геноцид за принципом мовчазної колективної згоди і навіть підтримки місцевого населення.

Позиція соціуму щодо жертв Голокосту виявилася різною. Навіть ті особи, які переховували та підтримували євреїв, не завжди діяли альтруїстично. Для деяких сусідів потрібна була додаткова матеріальна мотивація. Хтось потребував коштів для того, щоб годувати євреїв (яким надавав

прихисток), інші — щоб отримати правомірну вигоду за смертельний ризик (адже встановлення факту допомоги євреям загрожувало смертною карою). Доки християнські помічники дотримувалися своїх договірних зобов’язань, такі форми матеріальних обмінів/плати за порятунок навіть покращували шанси євреїв на виживання. Проте траплялися й такі випадки, коли, отримавши кошти, люди під тиском страху проганяли євреїв або й здавали їх у поліцію. Відмовляючись виконувати попередні зобов’язання, лише одиниці повертали євреям отримане майно. Були й ще жорстокіші форми поведінки, коли християнські сусіди відверто грабували євреїв і навіть власноруч вбивали їх задля наживи, користуючись безправ’ям представників юдейської спільноти. До таких дій представників місцевого населення могла спонукати широка палітра чинників: бідність, антисемітські чи націоналістичні переконання, “стадний ефект” М. Грановеттера (що більше людей долучалося до грабунку – тим більша кількість сусідів вважала за необхідне самим взяти в цьому участь), віра в казкові багатства євреїв (“закопане золото”), переконання в “нечесних шляхах” набуття євреями своїх статків тощо.

Аналіз джерел дає підставу висновувати про те, що на теренах округи “Волинь-Поділля” загалом і в Мізочі зокрема власність євреїв цікавила різноманітні верстви населення, незалежно від соціального статусу, віку, статі, ідеологічних і політичних уподобань. Гендерний та віковий склад набувачів і набувачок єврейського майна був різний. Власниками єврейського майна ставали дорослі, діти, люди похилого віку, чоловіки та жінки. Аналіз джерел вказує, що більшою мірою причетними до цього були дорослі чоловіки. Адже всі службовці допоміжної поліції та більшість співробітників місцевої управи й керівників підприємств в м. Мізоч були чоловіки. Саме вони мали найбільші шанси збагатитися за рахунок Голокосту. Більшість втягнутих до процесу розв’язання “єврейського питання” людей, які виконували в Мізочі “*small death jobs*”, також належали до чоловічої статі (хоча загалом у цій групі людей значно частіше траплялися й жінки). В умовах патріархального соціуму саме чоловік як голова родини часто вирішував, чи варто переховувати єврея і в перспективі мати від нього якусь матеріальну вигоду. Проте серед переховувачів/ок за гроші траплялися й представниці жіночої статі. Паритет участі жінок та чоловіків у грабунку єврейського майна чи не найяскравіше простежувався під час пограбування мізоцького ґетто. У цьому випадку йшлося про шанс отримання багатьох необхідних для ведення господарства побутових речей (посуд, кухонне приладдя, одяг, постіль тощо). Імовірно, саме це могло привернути увагу багатьох жінок, які в традиційному соціумі виконували функцію “господинь”. Здається, лише діти не брали цілеспрямованої участі в полюванні за єврейським майном. Проте й вони подекуди ставали його власниками, випадково опиняючись в місцях неподалік розстрілів (через виконання різних доручень дорослих, зокрема щодо випасання худоби). Інколи на теренах окупованої України траплялися й випадки, коли до таких дій їх спонукали батьки.

Пограбування жертв Голокосту варто розглядати не лише в контексті сумнівних шляхів набуття чужого майна. Комплекс матеріальних мотивів істотно позначався на соціальній динаміці перебігу геноциду та легітимації його практик. Попри ситуативно амбівалентні наслідки окремих економічно зумовлених форм поведінки місцевого населення, заволодіння єврейським майном загалом формувало широкий мовчазний консенсус навколо нацистської політики Голокосту.

Roman MYKHALCHUK, Petro DOLHANOV

“Jew, we will turn you in, we need your clothes”: The Looting of the Jews of Mizoch during the Holocaust

Roman MYKHALCHUK — *Candidate of Historical Sciences, assistant professor, Rivne State Humanities University, Ukraine. r.mykhalchuk@ukr.net*²²¹

Petro DOLHANOV — *Candidate of Historical Sciences, assistant professor, Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Ukraine. petro.dolhanov@gmail.com*²²²

The appropriation of the property of Holocaust victims by the non-Jewish population has long been of considerable interest in Holocaust studies. At the micro level, economic motives were often decisive in the social dynamics of the Holocaust. In academic discussions, however, much less attention is

---

²²¹ I express my gratitude to the journal's editorial board and reviewers for their constructive comments and suggestions toward improving the quality of the publication; to the Memorial Foundation for Jewish Culture and the United States Holocaust Museum for supporting Holocaust research; to the team of the Memory Network project, supported by the German Ministry of Foreign Affairs, for providing transcripts of video interviews by the Institute for Visual History and Education at the University of Southern California Shoah Foundation in the USA; to Yahad-In Unum (Paris) for the opportunity to work with its holdings of oral history sources on the Holocaust; and to the French government for the opportunity to conduct research as a recipient of a scholarship from the French government in 2022.

The author expresses gratitude to the Memorial Foundation for Jewish Culture. His work on preparation and publication of this article was made possible by a grant from the Memorial Foundation for Jewish Culture.

²²² The author expresses gratitude to the Memorial Foundation for Jewish Culture. His work on preparation and publication of this article was made possible by a grant from the Memorial Foundation for Jewish Culture.

paid to small or relatively small settlements where the looting of Holocaust victims took place, due in part to the absence or scarcity of sources. The present article attempts to fill this gap using the town of Mizoch, Rivne region, as example. This article is dedicated to highlighting the way in which the prospect of seizing Jewish property influenced the local population's attitude toward victims of the Holocaust. The materialistic motives of leaders and employees of the district administration, policemen, and other representatives of local communities affected the Jews' chances of survival. Thirst for profit provoked the worst of human instincts and affected individuals of different social backgrounds, sexes, and ages. At the same time, economic motives occasionally had ambivalent consequences for victims of the Holocaust: if in some cases the looting and hunting of Jews for the purpose of profit reduced the survivors' chances of survival, in others it afforded them the opportunity to find shelter for a separate fee or falsified documents that enabled them to hide their identity. The article primarily analyzes the extent to which economic factors influenced the behaviour of the local non-Jewish population through the prism of the following: the looting of the Jews during the pogrom of 1941, economic interactions between residents and prisoners of the Mizoch ghetto, the looting of the Jews during the liquidation of the ghetto, cases of rescue in exchange for pay, and the hunting of survivors after liquidation campaigns for the purpose of profit.

Keywords: Holocaust, Jewish property, ghetto looting, Schutzmannschaft, Mizoch, local non-Jewish population, oral testimony

Bibliography

Al'tman, I., gl. red. *Kholokost na territorii SSSR: entsiklopediia*, 2-izd. Moskva: ROSSPEN, “KHolokost,” 2011.

Arad, Itskhak. “Razgrablenie evreiskoi sobstvennosti na okkupirovannykh territoriiakh Sovetskogo Soiuza”. *Problemy Kholokosta: nauchnyi zhurnal*, vyp. 1 (2002): 5–39.

— *Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriiakh Sovetskogo Soiuza (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Tsentr “Tkuma LTD;” Moskva: Tsentr “Kholokost,” (2007).

— “Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union”. *Yad Vashem Studies*, 29, Jerusalem (2001): 109–48.

Bartov, Omer. “Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944.” In Omer Bartov, Eric D. Weitz, eds. *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, 399–420. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2013.

— “Eastern Europe as a Site of Genocide.” *Contemporary Issues in Historical Perspective. The Journal of Modern History*, 80 (Chicago: University of Chicago, 2008): 557–593.

— *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Simon Schuster, 2018.

Beker, Avi. *The Plunder of Jewish Property During the Holocaust*. New York: New York University Press, 2001.

Belova, Ol'ga, Petrukhin, Vladimir. *Evreiskii mif v sliavianskoi kul'ture*. Moskva: Mosty kul'tury, 2007.

Berhen, Doris L. *Viina ta henotsyd. Korotka istoriia Holokostu*. Kyiv, "Dukh i literatura", 2021.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert' v Ukraini pid natsysts'koiu vladoiu*. Kyiv: "Krytyka", 2011. Broun, Laurence. *Echos from Mizocz: a shtetl lost*. Washington, DC, 2020.

Braz, Asiya. "Father Saved My Mother from Death with a Speech." In Memorial Book of Mizocz. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz123.html#Page129>

Browning, Christopher R. *Ordinary Men*. London: Penguin Books, 2001.

Cesarani, David. *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949*. New York: St. Martin's Press, 2016.

Dean, Martin, ed. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, vol. 2. Washington: Indiana University Press, 2012.

— "Jewish property seized in the occupied Soviet Union in 1941–1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle." *Holocaust and Genocide studies*, 1. Vol. 14 (2000): 83–101. <http://hgs.oxfordjournals.org/content/14/1/83>.

— "Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe." *The Historiography of the Holocaust*, edited by Dan Stone, 120–40. Basingstoke: Palgrave, 2004.

— *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. Cambridge, UK: Cambridge University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008.

Debua, Patrik. *Khranytel' spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu*. Kyiv: DUKH I LITERA (2011).

Demant, Froukje. The many shades of bystanding on social dilemmas and passive participation. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History Edited by Christina Morina and Krijn Thijs. The Berghahn series Studies on War and Genocide*. Vol. 27. New York, Oxford (2019): 90–106.

Desbois, Patrick. "The witnesses of Ukraine or evidence from the ground: the research of Yahad-In Unum." *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives: Conference Presentations*, Washington: Center for advanced Holocaust studies US Holocaust memorial museum (2013): 91–99.

— *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets*. New York: Arcade Publishing, 2018.

Dolhanov, Petro. "Benefitsiary Holokostu: rol' susidiv u pohrabuvanni ievreiv Volyni v period natsysts'koi okupatsii." *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo*, vyp. 9, Kyiv (2020): 46–87.

“Dovid Flitter Tells His Story” in *Memorial Book of Mizocz*. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>

Dzhons, Adam. *Henotsyd: Vstup do hlobal'noi istorii*. Kyiv, DUKhILITERA, 2019.

Ensel, Remco, & Gans, Evelien. “The Dutch Bystander as Non-Jew and Implicated Subject.” *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*. Vol. 27. New York, Oxford, 2019, 107–27.

Fulbrook, Mary. “Bystanders: Catchall Concept, Alluring Alibi, or Crucial Clue?” *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History Edited by Christina Morina and Krijn Thijs. The Berghahn series Studies on War and Genocide*. Vol. 27. New York, Oxford, 2019, 15–35.

Gilberg, Asher. “Mizoch — its Life and its Annihilation.” In *Memorial Book of Mizocz*. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

Grabowski, Jan. *Natura abhorret Vacuum*. Polish “bystanders” and the implementation of the “Final Solution”. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*. Vol. 27. New York, Oxford (2019): 187–205.

— *Rescue for money paid helpers in Poland, 1939–1945*, Yad Vashem, Jerusalem, 2008.

Gross, Jan T. “Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe”. *Lessons and Legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education*. Northwestern University Press, Evanston, Illinois (2017): 3–30.

Helletli, Robert. *Lienin, Stalin i Hitler: Doba sotsial'nykh katastrof*. Kyiv: “Tempora,” 2011).

Himka, John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust. OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021, 508.

Hon, Maksym, upor. *Holokost na Rivnenshchyni: dokumenty i materialy*. Dnipropetrovsk: “Tkuma;” Zaporizhzhia: “Prem'ier,” 2004.

Honcharenko, Oleksii. “Pozbavlennia ievreis'koho naseleattia vlasnosti v period natsysts'koi okupatsii Kyivshchyny.” *Chasopys ukrains'koi istorii*, vyp. 5 (2006): 116–21.

Hrinchenko, Helinada, Rebrova Iryna, & Romanova, Iryna. “Usna istoriia v postradians'kykh doslidnyts'kykh praktykakh (na prykladi suchasnykh Bilorusii, Rosii ta Ukrainy).” *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 4 (2012): 172–87.

Ido de Haan. “Saving the bystander.” *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*. Vol. 27, 343–53. New York, Oxford, 2019.

Ionescu, Stefan Cristian. “Californian” Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina,

1941–1943.” *Yad Vashem Studies*, no. 44 (2), Jerusalem: Yad Vashem and the International Institute for Holocaust Research (2016): 121–45.

Kopit, Nahum. “In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest.” In *Memorial Book of Mizocz*. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>

Kovba, Zhana. *Liudianist’ u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naseleння Skhidnoi Halychyny v roky “ostatocnoho rozv’iazannia ievreis’koho pytannia.”* Kyiv: DUKh I LITERA, 2009.

Krist, Mikhaela. “Svitlyny, shcho mistiat’ nasył’stvo. Demonstratsiia i perehliad zobrazhen’ zhorstokosti ta strazhdan’.” *Masovi rozstrily. Holokost vid Baltiis’koho do Chornoho moria, 1941–1944*, 314–29. Kyiv: Famil’na drukarnia “Huss,” 2021.

Kruglov, Aleksandr. “Pogromy v vostochnoi Galitsii leta 1941 goda: organizatory, uchastniki, masshtaby i posledstviia.” *Problemi istorii Golokostu*, vip. 5 (2010): 56–73.

— *Entsiklopediia Kholokosta: evreiskaia entsiklopediia Ukrainy*. Kiev, 2000.

Kunys’kyi, Mykhailo. “Orhanizatsiino-pravovi formy ta metody pohrabuvannia ievreis’koi vlasnosti na terenakh Raikhskomisariatu “Ukraina” (1941–1944 rr.)” *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, № 6, vyp. 10 (2013): 317–25.

— *Sotsial’no-pravovyistatusmistsevohonaseleнняRaikhskomisariatu “Ukraina” (1941–1944 rr.)*. Avtoref. dys. dokt. ist. nauk, Pereiaslav-Khmel’nyts’kyi, 2014.

Lower, Wendy. “Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons.” *Journal of Genocide Research*, № 13 (3) (2011): 217–46.

Marchuk, Ihor. “Oleksandr Hnatiuk-Hrytsenko u svitli dokumentiv KDB URSR”, v A. Zhyv’iuk, hol. red., *Derman’ i Mizoch v istorii ta kul’turi Volyni*, vyp. 2 (2021): 128–45.

Martynov, O., red. *Rovenshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny Radians’koho Soiuzu. 1941–1945: Dokumenty i materialy*. Lviv: Kameniar, 1989.

Masovi rozstrily. Holokost vid Baltiis’koho do Chornoho moria, 1941–1944. Kataloh vystavky muzeiu “Topohrafiia teroru”. Kyiv: Famil’na drukarnia “Huss,” 2021.

McBride, Jared Graham, “A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944.” PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

Mędykowski, Witold. *W cieniu gigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.

Mendiuk, Yankev. “Memories of a Partisan.” In *Memorial Book of Mizocz*. <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>

Milhrem, Stenli. *Pokora avtorytetu. Pohliad eksperymentatora*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub simeinoho dozvillia, 2019.

Mitchell, Hoffman. “Does higher income make you more altruistic? Evidence from the Holocaust.” *The Review of Economics and Statistics*, August 2011, 93(3): 876–87.

Morina, Christina. “The imperative to act Jews, neighbors, and the dynamics of persecution in Nazi Germany, 1933–1945.” *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christina Morina and Krijn Thijs. *The Berghahn series Studies on War and Genocide*. Vol. 27. New York, Oxford, (2019): 148–67.

Mykhal'chuk, Roman, Viktoriia Zyl'. “Ekonomichnyi aspekt Holokostu (na prykladi Rivnenshchyni.” *Nauka, osvita, suspil'stvo ochyma molodykh: materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv*, Rivne, 2018, 258–60.

Mykhal'chuk, Roman. “Holokost na terytorii Rivnenshchyny pid chas natysts'koi okupatsii (1941–1944 rr.)”. Avtoref. kand. ist. nauk, Ostroh, 2014. Mykhal'chuk, Roman. “I wanted revenge for the shed innocent jewish blood”: The resistance of Mizoch jews during the Holocaust. *Eminak* 4 (40) (2022): 236–53.

— “Kontrybutsii iak forma pozbavlennia vlasnosti ievreiv v heneral'nii okruzi “Volyn'-Podillia.” *Holokost v Ukraini: akademichni, komemoratyvnyi ta osvithni aspekty: materialy Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviache-noi 75-m rokovynam trahedii Babynoho Iaru*, Kharkiv, 2016, 71–75.

— “Novi svidchennia pro Holokost v Mizochi (za rezul'tatamy usnoistorychnoho proiektu u lypni-serpni 2016 r.)”. *Aktual'ni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii: nauk. zapysky RDHU*, vyp. 29, Rivne (2017): 265–74.

— “Osoblyvosti polityky Holokostu v pivdennii Rivnenshchyni (na prykladi Zdolbuniv'skoho raionu)”. *Aktual'ni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii: nauk. zapysky Rivnens'koho derzh. humanitarnoho un-tu*, vyp. 21, (2011): 304–315.

— “Poriatunok ievreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizual'noi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHA”, *Pam'iat' netlinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu*. Naukovyi zbirnyk “Velyka Volyn”, Materialy mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii (Berdychiv, 13–14 veresnia 2021), vyp. 62 (Berdychiv, 2021), 231–32.

— “Prodazh maina zhertv Holokostu v Kostopil's'kyi mis'kii upravii.” *Aktual'ni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii: nauk. zapysky RDHU*, vyp. 30 (2018): 209–14.

— “Rol' ievreis'koi vlasnosti v dynamitsi Holokostu v heneral'nii okruzi “Volyn'-Podillia»: fokus mistsevoho neievreis'koho naseleattia.” *Problemy istorii Holokostu: ukrains'kyi vymir*. Referovanyi shchorichnyi zhurnal, vyp. 13 (2021): 38–85.

— “Small death jobs: the role of forced civilian persons in the Nazi plans of the Holocaust in the General District of Volyn-Podillia (on the materials of Yahad-In Unum)”. *East European Historical Bulletin* 15 (2020): 157–65.

— “Trahediiia mizots'kykh ievreiv v konteksti Holokostu na Rivnenshchyni.” *Slov'ians'kyi visnyk*, vyp. 11 (2011): 96–100.

— “Trudova ekspluatatsiia zhertv Holokostu (na prykladi Rivnenshchyny)”. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita*, vyp. KhI (2015): 102–09.

— "Vlasnist' ievreiv Rivnenshchyny pid chas natsysts'koi okupatsii (1941–1944 rr.)" *Naukovi pratsi istorychnoho f-tu Zaporiz'koho nats. un-tu*, vyp. 36 (2013): 169–73;

— *Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955*. Vyd. 2-he, dopovnene. Kyiv: Vydavnychi dim "Kondor," 2022.

Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. Munich: Oldenbourg, 1996.

Rozenblat, Evgenii. "Spasenie evreev Belarusi v gody KHolokosta: pravedniki i pravednye," V *Kholokost: novye issledovaniia i materialy: materialy*. T. IV, vyp. 37, 69–86. Moskva: Sefer, 2011.

Rusyn, Petro. "Lyshe dohoraiut' ostantky." *Chervonyi prapor*, 1991, 14 chervnia, № 113, 3.

Schlott, René. "Raul Hilberg and His "Discovery" of the bystander." *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christina Morina and Krijn Thijs. The Berghahn series Studies on War and Genocide. Vol. 27. New York, Oxford (2019): 36–51.

Sendyka, Roma. "Bystanders as Visual Subjects: Onlookers, Spectators, Observers, and Gawkers in Occupied Poland." *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christina Morina and Krijn Thijs. The Berghahn series Studies on War and Genocide. Vol. 27. New York, Oxford (2019): 52–71.

Shneer, Aron. "Za ubiistvo evreev nikakoi otvetstvennosti..". Portret kollaboracionista." *Kholokost na territorii SSSR: materialy XIX Mezhdunar. konferentsii po iudaiki*. T. I, vyp. 40, 56–67. Moskva: Sefer, 2012.

Snaider, Timoti. "Zhyttia i smert' zakhidnovolyns'kykh ievreiv, 1921–1945 rr." V Brandon, Rei, Vendi Lauer, 113–162. *Shoa v Ukraini: istoriia, svichennia, uvichennia*. Kyiv: DUKh I LITERA, 2015.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Struve, Kai. *Nimets'ka vlada, ukrains'kyi natsionalizm, nasytstvo proty ievreiv: Lito 1941 roku v Zakhidnii Ukraini*. Kyiv: DUKH I LITERA, 2022.

"The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But.. (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)." In *Memorial Book of Mizocz*. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>

Usach, Andrii. "To ne nimtsi..": mistsevi vynuvalttsi Holokostu u neievreis'kykh usnoistorychnykh svichenniakh." V H. Hrinchenko, red. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit'*, 143–61. Kyiv: ART KNYHA, 2021.

Veidlinger, Jeffrey. *In the Midst of Civilized Europe. The Pogroms of 1918–1921 and the Onset of the Holocaust*. Metropolitan Books, Henry Hold and Company, New York, 2021.

Volf, Oks. "The Destruction of the Jewish Village of Mizoch." In *Memorial Book of Kremenets*. <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>

Weltfreint, Max. “How I Was Saved from Death in Mizoch.” In *Memorial Book of Mizocz*. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>

Williams, Timothy. “I am not, what I am”. A typological approach to individual (in)action in the Holocaust, *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christina Morina and Krijn Thijs. The Berghahn series Studies on War and Genocide. Vol. 27. New York, Oxford (2019): 72–89.

Wylegala, Anna. “About “Jewish Things”. Jewish Property in Eastern Galicia During World War II.” *Yad Vashem Studies 44 (2)*, Jerusalem: Yad Vashem and the International Institute for Holocaust Research (2016): 83–120.

Zbikowski, Andrzej. “Local Anti-Jewish pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941.” In *The Holocaust in the Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR. 1941–1945*, edited by Lucian Dobroszycki, Jeffrey Gurock, 173–79. NY and London: M.E. Sharpe, 1993.

Zimbardo, Philip. *The Lucifer Effect. Understanding How Good People Turn Evil*. New York, 2008.

Zubanych, Fedir. *Posered kryku bidy: knyha-kolazh pro ukrains'kykh "Pravednykiv narodiv svitu."* Kyiv: Veselka, 2004.

Archives

AU SBU v Rivnens'kii oblasti

Derzhavnyi arkhiv Rivnens'koi oblasti (DARO)

Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF)

Personal archive of Roman Mykhalchuk

The Yad Vashem archive (YVA)

USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA)

Yakhad-In Unum arkhiv (YIU)